

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser.

V 27

Title : *Vade B... Tika*

V/27

Incomplete

9	:	Vada : Bodha Tilca.	:	Title
:	:	:	:	Author
:	:	:	:	Editor
:	:	:	:	Year, Vols.
86	:	:	:	Publisher
V/27	:	Presented by Prof V. R. Trivedi	:	Remarks
Tom - Moh - e - an				

कचेन निबद्धः यद्यपि परमत्वोक्त्यैव इत रव्यावृत्तिर्जाता तथापि अन्यन्यपि
सुतये दीयमानातिव्यावर्तकानि अपीति पयालोच्य परमात्मचंद्रजीव
नितात्मचंद्रं तौ शपरमचक्षपकतया इतरव्यविशेषण निव्यावर्तकानि
इत्यपरोयकापरत्वं मत्वमेव प्रकटयतीतरविशेषणै रिति पयालोच्य॥
अलौकिकप्रत्यासत्त्यान्यपि सर्वाथिदृशिन इत्यत उक्तं स्वत इति॥ अलौ
किकप्रत्यासत्तिर्विनेत्यर्थः परोक्षज्ञानमन्यत्रापि त्यक्त आह सर्वाथ
विषयकापरोक्षचज्ञानमुक्तं किंचित्तादृशज्ञानो वति जीवति प्रस
क्ति कारणसर्वेति अत्रापि प्रथमं नानं नेश्वरमिति तत्र उक्तं अथ
ति अर्थे शब्देनाबाधितोऽतिक्तः किं न प्रत्ययेन विच्छेद्यस्योरस्येता

नित्यज्ञानवत्त्वं स्वचितं विद्यानामिति एतावता न क्व विद्याधिष्ठातृत्वं
 न ग्रथनिबद्धित्वमज्ञानवत्त्वं स्वचितं जगत्तत्त्वं प्रमाणं सूचयति
 निमित्तं जगतामपीति प्रतीयते वशिष्ठेन जगत्तत्त्वं सोऽवकर्तृत्वं नवती
 त्यर्थं देवजगत्कर्तृत्वलाते निमित्तं जगतामित्यर्थं योनिरुक्तमपि परा
 स्तां एतस्य प्रमाणं चाप्यवतरोक्तं चातु जगतामित्यनेन ब्रह्मवचनेन
 नित्यत्वेऽपि देवत्वमनित्यत्वं नित्यत्वेऽपि देवत्वमनित्यत्वं प्रादुर्भूतं यदा जगत्
 नकारमात्रं पुनः ब्रह्मवचनेन सकलकार्यकर्तृत्वलातः अपि सदेन
 यदा कार्यतमकर्तृत्वं नित्यत्वेऽपि सदेन परमपुरुषो २
 यो साधारणकारणतावन्ति प्रारिप्सितस्यति प्रारिप्सिततां चिक्करदा

जा

स्वग्रंथवर्गिकारतसंबन्धिः स्वग्रंथवत्कर्तृत्वमप्यस्ति सा तत्प्रयोडिकासित्य
 र्थः अतश्च ज्ञानकर्मकारकज्ञानात्प्रतः कश्चिद्वत्त्वं ज्ञानात्तस्या इति दोषः परा
 स्ता इति नाचक्षते नित्यतां तिदितीया च साधुवाथं च कर्मत्वप्रतिपादिका यद्यपि
 अस्मादि कर्तृज्ञानेच्छा तथापि न कर्तृत्वमिति निगुर्वः यदा प्रेक्षावदेन
 कर्तृत्वमर्थः सदसद्विवेकाबुद्धिः प्रेक्षा प्रारब्धमिति प्रारिप्सितः अत्र चार्थः ता
 तकालेन विवाहितः अद्यात्ततिशरतः इदं प्रेक्षादिनिष्ठ प्रारंभो विशेषणं
 ग्रंथकर्तृत्वं न इदं नोक्तः तत्प्रयोडकस्याप्रतिष्ठादिरूपेण साधतत्त्वस्यान्य
 तएव ज्ञानत्वात् ग्रंथकर्तृत्वं नो ग्रंथनिष्ठ तथेति स्युतदर्थं ज्ञानायेत्ये
 वान्विवेकः प्रारंभोऽप्यलक्षणां एवं च प्रारंभविशिष्टं ग्रंथविषयकेन

व.ब.

तितन्नाश्वर्यानां श्रुतिजन्यत्वेन शास्त्रजन्यत्वात्। अतएव मननं तद्व्यापारः त
स्यानुमितिर्हेतुः। शब्दार्थकचनेन च श्रुतिजन्यत्वेन च निदध्यासनं तद्व्यापारः। त
स्य मननगोचरस्मृतिरूपत्वात्। अतएव सोऽहंकारस्तद्व्यापारः तस्येंद्रियज
न्यत्वात्। नापि मिथ्याज्ञानधंसस्तत्तस्य विशेषिधीजन्यत्वात्। नाप्यदृष्टं त
था। तस्य शास्त्रजन्यत्वे मानात्। नाचात्। तज्ज्ञावेपि अदृष्टस्य मुक्त्यर्थजनक
त्वात्। अन्यथा ज्ञानकर्मणोः समुच्चये कारणात्। स्यात्। वर्तिषामाणमि
ति। यज्ज्ञावितत्प्रथमतः श्लोकेन दर्शयति इत्यर्थः। यद्व्याप्येप्यथा यज्ज्ञा
तव्यो केन दर्शयतीत्यर्थः। निःश्रेयसमिति॥ निःश्रेयसफलं यत्प्रत्यक्षं
नातिविस्तरं प्रयुं जानस्य शाब्दनिषेधे वाच्यं न चार्थाधिक्यनिषेधे

जावः। एतावता तज्ज्ञानं गोपापुरुषार्थः निश्चयसंपरमपुरुषार्थः। तत्त्वज्ञानं निश्चय
 सयोजन्यजनकजावसंबंधः। तत्त्वज्ञानपदार्थयोर्विषयी जावः संबंधः। शास्त्र
 पदार्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकजावसंबंधः। शास्त्रसत्त्वज्ञानयोः प्रयोज्यप्र
 योजकजावसंबंधः। दण्डार्थरूपमभिधेयं। निःश्रेयसरूपं प्रयोजनं। विधि
 सुर्वामुमुक्षुवधिकारी। अर्थः। शब्दतः प्रादक्षित्वावधारणमत्र चतुर्थः।
 श्रवणमनननिदध्यासनतत्त्वसाक्षात्कारनेदात्। तत्र श्रवणं श्रुतिजन्यमात्म
 ज्ञानं तेनासंजावना निवृत्तिः। मत्तु नमतरमिन्तत्वेनात्मनो नुमितिः। निदध्या
 सनं मतस्य पुनः पुनरनुमनमात्मनि प्रतितानान्यजावना वृत्तिः। ततो ज
 गदवगादिष्वन्तात्कार उत्पद्यते सत्त्वेन द्योते सजातीयविजातीयव्यवह

दकधर्मवृत्तबोधोत्तइतिप्रश्नकतिलेपदार्थइत्याकाक्षायांजोत
मस्तत्रैकैकतास्वरूपेयन्ताहयेममिति॥प्रविविक्तस्य
निश्चयसस्यनष्टरुषार्थत्वंइतिप्रश्न॥आत्यंतिकेतिविच्छेदोत्रनप्रागज्ञात
तस्यपरममुक्तेअज्ञावात्असाध्यत्वात्तस्यप्रतियोगिजनकतामित्यमेनु
मुक्तस्यापिसंसारिवापाताच्चानात्यंताभावरूपःसःतस्यासाध्यत्वात्अत्र
यदृतेस्तस्यसंसारिण्यपिसत्वात्व्याप्यदृतेस्तस्यसंसारिण्यपिसत्वात्
व्याप्यमुक्तेयसंज्ञवात्व्याधिकरणदुःखात्यंताभावस्यव्याप्यदृतेःसंज्ञो ५
रिण्यपिसत्वात्किंचनतावद्वर्तमानंधंसंबंधःस्यसाध्यतस्यपुरु
षप्रयत्नमंतरैवजोगादिनासंज्ञवात्तात्प्रातीतदुःखसाधनधंससाध्यः॥

उ. स्वसाधन

अतीतत्वादेवानापिज्ञाविदुःस्वरवसाधनधंसःसाध्यःमुक्तेतदज्ञावात्तावता
दावतिप्रसक्तेश्चानंचसमानाधिकरणदुःखसमनकालीनदुःखसाधन
धंसविशेषितोताताभावःसाध्यरतिवाच्यंविशिष्टस्यानतिरिक्तेविवक्षित
तविवेकनतादृशधंसस्यैवसाध्यत्वात्नचसाधिष्ठरुषार्थःतस्यदुःखा
भावमुद्दिश्यक्रियमाणत्वात्नचतादृशदुःखधंसविशिष्टोदुःखात्यंताभाव
साध्यइतिवाच्यंआवश्यकत्वात्तादृशधंसस्यैवमुक्तित्वात्अतएवजान्याना
भावरूपोपिविच्छेदःकिंचधंसरूपःसःआत्यंतिकत्वंतुसमानाधिक
रणदुःखास्थानकालीनधंसस्यसाधिकाधिकरणमुख्यदुःखसमान
कालीनोतिनसाध्यदुःखधंसोमोक्षेवजिज्ञासोर्वासाध्यः

ने संतानावाक्येन अतो धर्म इति। एतदपि च धर्म से गतं अत उक्तं दु खमिति।
 एवमपि संताना धर्म से गतं अत उक्तं दु खमिति। एवमपि अत्रापि धर्म से गतं अत उक्तं दु खमिति।
 धर्म सस्या व्यधिकरणस्मदादि दु खं समान काली न चात्। अतः समानाधि
 करणेति। समानाधिकरणपरिमाणेति समान काली न चेना सं न व वारणा
 यदु खेति। एतद्दर्शनं कर्तुं परमात्र चे न दर्शनमिदं प्रामाण्येन काना र्थ
 दित चे न प्रेक्षा वदु पादयमित्यनि प्रायणाह। अत्र चुरणेति। बहु नां सं
 वादेनापि ना प्रामाण्यं शंकेति। सूचितं शास्त्रे तोपि श्रेष्ठं दर्शयति। ॥ ६ ॥
 यथा प्रमाणाति। तावता न्याय शास्त्र प्रवरणमिदमिति। ना प्रामाण्यं
 त्रैति नावः। अत्र तच्च विषयकं ज्ञानं तच्च ज्ञानमिति नार्थः। सम्यक् ज्ञानस्य
 वक्ष्यामि

इष्टसाधनं च लानेपि शास्त्रे तदला नात्। एतच्च स्पष्ट शास्त्रे साधनता बोध
 तया प्रत चात्। अन्यथा शास्त्रे प्रवृत्त्य नावा पातात्। इष्टसाधनता नव गते।
 नवाप्तेन शास्त्रे स्पष्ट साधनता वगतो प्रवृत्तिः वक्ष्यामि। एतच्च स्पष्ट साध
 के रेव तदवगम सं न वात्। एतच्च नुप जीवने नाधुनिको तस्यापि एतच्च शास्त्रे स्पष्ट साध
 ना वग मवे धुर्य प्रसंगात्। यत्तु तच्च ज्ञानं ती तित च ज्ञास्तेषां तच्च ज्ञानमिति षष्ठी
 तित तत्रा शास्त्रे स्पष्ट नुक्ति न न व चा ला नात्। अत एव प्रेक्षा वदु पादि से त्या घा ना
 स्यं यं स्पष्टे वेष्ट साधनता निमित्ता। तच्च निमित्तं न शास्त्रे स्पष्ट साधनता वग मते दु
 टं स्यात्। सूत्रे तच्च यो रे क वा यत्तु न ज्ञो ता व सु त र्नु त चे ज्ञा यते अने नेति
 तच्च ज्ञानं शास्त्रे तस्मात् तच्च ज्ञानं न शास्त्रे तच्च ज्ञानं न शास्त्रे तच्च ज्ञानं न शास्त्रे
 तच्च ज्ञानं शास्त्रे तस्मात् तच्च ज्ञानं न शास्त्रे तच्च ज्ञानं न शास्त्रे तच्च ज्ञानं न शास्त्रे

व्यापारनावापकसंमोहो जयत इति ॥ तव ज्ञानादिति प्रयोजकचेपं वमी ॥
 व्यापारिचवत्तरे प्रयोजनं प्रयोजनं ॥ तव एव ॥ येषां तवावधारणमि
 त्यत्रापि श्लोके तवावधारणशब्देन प्रयोजनसंबन्धिशास्त्रमेवातं ॥ तव तोवध
 रणमित्यत्र ग्रंथेऽवधारणशब्देन अवधार्यत इति व्युत्पत्त्या शास्त्रमेवो
 क्तं ॥ यद्वा व्यापारमादाय तथोक्तं ॥ प्रथमसूत्रोत्तरनागसूत्रादिषु साधनव
 मवगत्य प्रवृत्तिः ॥ प्रथमसूत्रे तु आप्तवचनादेव प्रवृत्तिः ॥ ज्ञानरूपावाप्रवृ
 त्तिः ॥ तस्या श्वेष साधनज्ञानकारणा ॥ अतः सूत्रे प्रवृत्तौ सत्यां इष्टसाधनव
 वगमः ॥ इष्टसाधनतावगमेव अत्र सूत्रे प्रवृत्तिरिति अन्योन्याश्रयः ॥ ७॥
 रास्ते ॥ अत्र सूत्रे सर्वेषां प्राधान्यं स्पष्टं विवक्षितं ॥ तद्वत्तत्त्वसंज्ञा ॥ तत्तु
 रुपादिपरिग्रहे तदनुपपत्तेः ॥ तद्वत्तत्त्वसंज्ञा ॥ तद्वत्तत्त्वसंज्ञा ॥ तद्वत्तत्त्वसंज्ञा ॥

म
३

वरूपाज्ञावासा बडब्रीहिकर्मधारु विरोधश्च ॥ प्रमाणेषु बडवर्तनं अन्य
 निरपेक्षत्वे ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥ प्रमाणे हेतुत्वं ॥
 समुदायपर्यवसायिन्येव प्रमाणे विवक्षितं इत्येकवचनं ॥ आत्मादिषु
 कतरस्याप्यज्ञाने संसारतादेव ॥ आत्मनः प्राधान्यं ज्ञापनाच्च ॥
 नच प्रमाणेष्वेवमेकवचनापत्तिः ॥ तत्राप्येकस्याज्ञानेने श्रेयसास्ति ॥
 अन्यथा तद्यत्नादनैकवचनमासादयेत् ॥ नच प्रमाणेषु विवक्षितं ॥
 रजेदादिनियुक्तं ॥ प्रमाणानां तत्त्वतो ज्ञेयस्याविकल्पेऽपि प्रतीमाहेतुत्वस्य
 प्रत्येकं पर्यवसितत्वात् ॥ नह्यत्मादि समुदाये प्रमेयत्वेन प्रत्यक्षादि
 समाहारप्रमाकरणताते निमीलिता प्रमाया अप्रजत कल्पनादि ॥
 विज्ञासमात्रप्रवृत्त्या रूपं यामीति ॥ अथानिदं समादाय संज्ञाय

पिब ऊवचनं तेषां निरपेक्षयान्यायप्रवृत्त्या योगिचात यमपि विप्र
 तिज नमैव संदेहो न्यायागतथापि संदेहमात्रं संदेहकालेन स्वायं प
 रार्थसाधारप्रमाणमात्रप्रवृत्त्या धूपयोगातिपर्यालोच्यं प्रयोजने वि
 शेषलक्षणानुसारे द्विर्वाचनं। दृष्टान्तेपि विशेषलक्षणानुसंधाने
 न द्विवचनमेव। उदाहरणं परस्परनैरपेक्षत्वात्। अन्यव्यतिरेकिणस्त
 ये कत्र प्रयोगे तु चितत्वात्। अन्यथा अधिकनिग्रहापत्तिः। एकत्र ध
 मिति अन्यव्यतिरेक्यारंभप्रवृत्त्या सिद्धांतेपि स्वप्रयोजने नैरपे
 क्षमेवेति ब ऊवचनं। अत्रिवा नां संन्याये कार्यप्रतिष्ठादकत्वे ७
 पि अर्वांतरं नैरपेक्षत्वं। यत्रैवैकैवैतर्कनिर्णयोरेकैकं सप्रय
 मजनत्वात्। एकैकवचनं वादकैव्यवितंशानां ताथैव हेचाजासा

दिष्टमव्यापारे परस्परनैरपेक्षत्वात् वचनमेव। अतएव निर्देशो यथा
 वचनं विप्रवृत्तिनाप्यातस्यार्थः। यदेव निर्देशो ब ऊवचनं नो दोषदान
 प्रयोजनं। तदेवात्रापि इति द्रष्टव्यमित्यादि विस्तरात् तत्त्वबोधो सुप्रसि
 द्धः॥ ते इति॥ येषां तत्त्वज्ञानं निश्चयसफलत्वेन वर्णयति॥ ते इदानीं लक्ष्यं तेश
 त्यन्ययः॥ इदानीमिति॥ शिष्टगुणलक्षितं शिष्टजिज्ञासायां विरुद्धजिज्ञासा
 निवृत्तौ चेति अर्थः। अतिविनतंति। अनेन शब्दबाहुल्यात्। गहनेत्यनेन शब्द
 थकाठिन्यं। गंभीरत्वेनेतात्पर्यं। कीठिन्यमुक्तं। तत्र प्रमाणमिति प्रमया
 व्याप्तिमयत्वं। मिति साधनं तत्त्वमिति॥ अत्र व्याप्तिप्रमाणं प्रयत्नप्रमा
 णं। ननु प्रमाणं। अत्र च व्यभिचलनं। अत्रैवैकैवैतर्कनिर्णयोरेकैकं सप्रय
 रचे। स्वतात्पर्येति च यीचूतं श्लोकाद्यदि ह्येतां प्रमासाधनेति। प्रमाण

कसंवादः। प्रमातृजनकेः। लिङ्गविन्नमादिनिमित्तं यथा मनुष्यान्तन्यजन
 ध्यते। यादृक्कलत्रं च यथा लिङ्गपरमशादिविनेवजायमानत्वं। यथा वा दृष्टिकस
 वादः। यादृक्कप्रमाणं मातृजनकत्वं तद्वन्नि। लिङ्गविन्नमादिनिः। मनुष्याधाराधये
 नावः। संबंधधर्माः। यादृक्कलत्रं जनकत्वं गतं स्वाधिकरणगतं यथा र्थत्वा सामाना
 धिकरणं। लिङ्गविन्नमादिन्यादिपादनघटपट्टादृक्त्वन्मोहदीतः। एवं च
 सादृश्यदिविन्नमोपि ग्राह्यः। नियमानादिनिः। यद्यपि कटलिंगानुमिति स्थले
 तात्पर्यादिविन्नमले च नानाप्रतारणादि स्थले च गवये गोदशादृश्यन्मस्थले
 च प्रमोह्यते। तथापि नियमतः प्रमसंबंधावाता नानाव्याप्तिरित्यर्थः। वस्तु
 तस्तु प्रांचे मते लिङ्गोपदिता ह्यंगिकर्त्ता नानमनुमितौ तेन सर्वत्रास्त्वयमानमे
 ववैज्ञादिलिङ्गविन्नमादिस्थले जायते। यथा ह्यलीपटलस्य व्यापकं वक्तृत्वं न जा

[illegible]

व.ब.

निर्व्यापारस्य प्रमाणत्वे व्यापारवत्त्वघटितं कारकं त्वमपि प्रमाणस्य व्यापारस्येत्युक्तं
संशुद्धकरणत्वमिति वेत्तुं न तादृशं कारकं त्वमपि न जीकारेण चेति । करणत्वमपि न व्यापार
रवत्त्वघटितं प्रमाणे किं तु प्रमाणनियतसंबंधघटितं इत्यालोच्य । मनुयसां न कर्षादि
प्रमाणजनयित्वेन एतत्तत्र प्रमाणत्वं नास्त्येव किं तु नाक्तः प्रमाणपदप्रयोगः । एवं
च इष्टस्वरूपयोग्यताज्ञानं प्रवर्तकं न स्यात् । फलपक्षितताज्ञानस्य च प्रमाणता
चरप्रवृत्तिजनकत्वे अन्योन्याश्रयः । तथा हि प्रमाणे प्रवृत्त्यनंतरं फलोपपत्ति
तताज्ञानं तज्ञाने च प्रवृत्तिरिति । मैवं कादाचित् प्रवृत्तिमायां विस्वादिनी वृत्तिर्न वै
ति इत्यन्यदेतत् ननु सामग्रीनिविष्टस्य सन्निकषादिः प्रमाणत्वे किं मयराधं प्रमा ११
णत्वेन घटादेरिति चेत् । स्वोत्तरत्वाविनावृत्तकारणानपेक्षत्वरूपचरमकारण
त्वं वतः सन्निकषादिः प्रमाव्याप्तिमं न वेन प्रमाणत्वात् । प्रमाव्याप्तिश्चाद्येन तस्य
+ मा नमवर्तमानं यत् फलोपहिततां तात्वात् न च तस्या नमप्रमान्यतरे तादृशं रूपमस्ति । तस्य दे
संकेतानि श्रुते निष्कर्षात् तद्वत्तादिना तत्त्वमायां संवादिनी तत्प्र ४

६८

वोक्तत्वात् । घटादेरतथात्वात् । ते चेति । प्रतिबंधकात्तावादिसकलकारणसमाव
हिता इति शेषः । अन्यत्रापि नियमविशेषणात्तावेनातिव्याप्तिवारयति । एवं चे
यदा कारणान्तरविरुद्धात्तीनं प्रमेयं न गृह्यते तदा तस्य प्रमाव्याप्तिवारः । अतस्तस्य प्रमा
चरमकारणत्वरूपप्रमाणनियतसंबंधात्तावान् प्रमाणत्वमित्यर्थः । न चितीतावता प्रमा
याव्याप्तत्वं प्रमाणलक्षणं निष्पन्नं । ननु प्रमाव्याप्तिरिदं काविवक्षिता । न तावन् नियम
त आधरत्वं प्रत्यक्षादिलोकिकप्रमाणव्याप्तेः । न अपि प्रमाचरमकारणत्वं तत् । अलौकि
कप्रमाणे पुरुषधेये प्रव्याप्तेः । तस्य न वदुक्तः चरमकारणत्वात्तावात् । न च विषयता सं
बंधेन प्रत्यक्षादेरपि जगत्प्रसाधारत्वं । एवं घट्यादेरपि तत्त्वापात् । तत्र व्याप्तिप्रका
य प्रमायाः घटादौ चारणा प्रयोगात् । प्रमाचरमकारणत्वात्तावात् । अत्र वदामः । नित्य
प्रमानिरूपितसमवायित्वप्रमाचरमकारणत्वादन्यतरत्वं प्रमाणलक्षणं न वेतर
नेदसाधने । न्यतरासिद्धिः । मीमांसके मनित्यपि प्रमासमवायित्वानेगां कारादिवाच्यं
नि । ति ५ ति

था ५

न.ब.

प्रमाथलिंगकानुमानेन कते। एवं मूलं प्रमाथान्न चार्थ एव प्रमासाधना श्रयान्यत
रत्वं बोध्यं। ननु अंधकारस्तु चटवहुः। सन्नि कर्ष आलोकं जानरूपं कारण मपेक्षते।
तथा च तस्य कथं च मकारणो च। न च स न चर मकारणमिति वाच्यं। आलोक संवल
ने उत्तरकाले तेनैव ज्ञानजननादिति चेत्तु न। चर मकारण शब्दे तत्रियायोगव्य
वच्छेदेन कलसंबंधि न उक्त चात्। ननु वसुगुहिका नीतेन सन्नि कर्षेण प्रमात्रि
यान जन्यत इति ननु द्वयार्थरूपोऽतिशयः। अथ नवी अन्य निष्ठ कारण तोष जी
विकारण कत्वे शब्दित्यस्य ननु द्वयार्थत्वेन विषया विषय लौकिक प्रत्यासत्ति
कारण कत्वेन ग्रह विषयत्वेन कारण तथा अन्य निष्ठ कारण तोष जीविकारण
ता कत्वात् विषयेति व्याप्तिवारणे पिपक्षतादावति व्याप्तेः। तस्यान्य कारण तोष
जीविकारण ता कत्वा नावा दिति चेत्। अत्र ननु ननु ननु व्याप्य जात्य वति
न कार्यता निरूपे त कारणता श्रयत्वे समाप्तिः। अकारण व्यापारत्वं समाप्तिः।

तिवाच्यं
विशेषः
तिश्रुतिः
वाच्यः
१२

[illegible]

५ वा

यां। आप्तप्राप्तेन वेदवत् कुरु कवात्। न वेदियार्थमत्रिकषोपार्तिरुचं लौकिकप्र
त्यक्षपरद्वितिवत्। आलौकिकप्रमाणानंगीकारे प्रमाणगतलौकिकालौकिक
विजागस्यैवानावात्। समवायपुरस्कारेण प्रमानियतसंबंधचे प्रमाणचव
पदेशोपरिनाष्टापत्तेः। प्रमासमवायिह्यादिना यच्चिद्विदेर्मेण अस्मदादेरपि
प्रमाणचवपदेशोपाताच्च। त्रिवसन्निकर्षदेः प्रमाणचे व्यापारचरितकारका
धिराशयवाराणचं प्रमाणेषु निर्वोदमा। न ज्येता तस्मादनुनवच्च व्याप्यजा
त्यनतिरिक्तवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणश्रयचे सति व्यापारवचेचसति ॥१३॥—
यद्यार्थतानकारणचं प्रमाणलक्षणं। प्रथमसत्त्वेन शरीरादावतिव्याप्ति
नंगः। नवव्याप्यांतवैयर्थ्यं न्यज्ञानचावहिन्यायाकायतस्माज्ञानचजात
नतिरिक्तवृत्तिर्नवेति। नतिरूपितकारणतश्च शरीरादावतिव्याप्तिर्नङ्गवा

त्रस्यादमेव व्याप्यचजागोतर्गतनियतच ^न ~~स्व~~ नागस्पृक्तत्वं। संस्कारद्वारा स्मर
णकारणोत्पर्वज्ञानेति व्याप्तिर्नङ्गवित्तुं अनुवचेति। आलोक्यतदनावितुरविषय
कवाक्षुपचानतिरिक्तवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणताश्रये आलोकेति व्याप्ति
वारणायजातीति। जातिपदं समवेतधर्मपरं न्यथाजातिपदार्थोतर्गतस्यमि
त्यवादिनागस्यावेयर्थस्यात्। तस्मात् न्यगुं प्रथमं सप्तमं तं शरीरादाव
तिव्याप्तिवारणाय शरीरादो न्यत्तुविशेषेण चादिनिरूपितकार्यताप्रतियो
गिकरणताश्रये चेपि उक्तरूपवाक्षुपचादिजात्यवहिन्यकार्यतानिरूपितकार
णताश्रयचानावात्तातिव्याप्तिः। वाक्षुपचादिवत्। वक्षुरादिप्रयोगाद्यद्यपि भूत
साधारणकर्मस्कारणं शरीरादिवत्। तथापि मानसचजातिभादायतद्वृत्ते
उत्तरेयाद्वितीयसत्त्वेन सन्निकर्षपक्षेतादोऽतिव्याप्तिर्नंगः। शब्दसाक्षात्कारेण

यितव्ये श्रोत्रे स्पृशे वृष्ये वापाः। स विकल्पकेन नयितव्ये निर्विकल्पकज्ञानमपि त
 या कर्त्तुं शुद्ध्या सह श्रोत्रसंयोगः श्रोत्रमनःसंयोगश्च तथा स दोषे च दुःखादा
 वति व्याप्तिवारिचि उं विश्लेष्यतागः। मनोऽपि प्रमाणरूपलक्षणे च पक्षे सर्वोऽयं यथार्थ
 ज्ञानकारणचं विशेष्यतागार्थः। प्रमाणमात्रलक्षणे च यथार्थज्ञानकारणत्वाव
 द्देन प्रमाणचं बोध्यं। सुखादीति। सुखदुःखयोरज्ञानासंज्ञात् प्रमाव्या
 प्तिमत्वात्। अतिव्याप्तिवारणाय साधनेनैवैतत्कृतमित्यर्थः। न चिदमसंबन्धप्र
 थमज्ञानविशिष्टे सुखादौ प्रमानावेनैवैतत्तद्वानावात्। न च वितायादिरूपेण
 वक्तिरे सुखादौ प्रमानियतसंबन्धेन लक्षणतिव्याप्तिस्तद्धारणाय विशेषण
 प्रियं युक्तमिति युक्तं। एवं हि विशेषणमिदमेतरेण द्वाप्यतिव्याप्तेर्वक्तुं शक्य
 चेन्न सुखादिरूपनियतप्रमेयपुराग्रहस्यानुचितत्वात्। न चादिपदेन द्वाप्यतिव्याप्ति

॥१४॥

* यथा यत्तु न बलं - लक्षणं यदा यथा यत्तु न बलं स्यात्तावच्छेदकं व्यधिकरणशकारणमिति चेन्न। ३००

यि अतिव्याप्तिस्तानं। न हि सर्वस्वशब्देनाभिधानं शक्यते। न चायं नियमः। यतः सर्वत्रा
 ति व्याप्तिदृशनीयति। मेवं॥ साधनेत्यादिविशेषणेपि अतिव्याप्तितादवस्थात्। सुखा
 ददरपि प्रमासाधनत्वात्। तस्मान्मदुक्तमेव पर्यालोचनीयं। कारिकायां प्रमाणलक्षणे
 रव्याकर्तुं दृशयति। यथा यत्तु न बलं इति। अत्र प्रमापदवाच्यत्वं लक्षतावच्छेदकं
 व्यधिकरणप्रकारानवक्ति नानुनवलं लक्षणं यथा यत्तु न बलं उन्नमरेति तानु
 नवलं। ननु तद्वदिति तत्प्रकारानुनवलं। इति रूपं तत् निर्विकल्पाकः व्याप्तेः। तस्य निःप्र
 कारकत्वात्। प्रमाणपदार्थविना गौणयिकप्रमाणलक्षणे निर्विकल्पाकस्यापि लक्ष
 णत्वात्। इह सर्वांशप्रमाणलक्षणा यदा धर्म्यं प्रमाणलक्षणा। अबाधितकोट्यं शेषसंश
 योपि दृश्यः। अयं यथा यत्तु न बलं इति। अतस्मिन् साधनेत्यादित्यर्थः। आदिपदेनैव दं रज
 तमित्यादि च मोहयते। तत एव यथा यत्तु न बलं इति विशेषणदेवोऽप्रादायपि दं कारापद
 नितलेन बाधितविषयत्वमित्यर्थः। अनुनवलं किं नृत्तव्याप्यं तत्तद्विषयं

तथा च ५

यथा यत्तु न बलं
 विनियोगः
 २

रूपणायत्वादित्यर्थः। तादृश्येति। एकधर्मिणि लक्षनवस्थितानेकधर्मसंज्ञव
नबोधितविषयत्वादित्यर्थः। अनुभवत्वं किं स्मृत्या व्यापृतं जातिरुपाधिर्वदिति
एकति। किमिदमिति। उपाधिरूपं अनुभवत्वं निर्वर्ति। तद्विद्वत्प्राति। नस्य
लक्षणेना। नमतस्याविद्वत्प्राकारेले अव्यवहितपूर्वसमर्थनियतोत्पत्ति
यस्येदं यदसाधारणं कारणं तदुत्पन्नज्ञानत्वमनुभवत्वमित्यर्थः। यद्वा
तदविद्वत्प्राकालोत्पत्त्या नियतं यदसाधारणं तत्प्रकारणं तत्प्रसृतप्रत्य
यत्वं तदित्यर्थः। तथाहि। अयं घट इति शब्दो नु नबोद्धव्यः। तदव्यवहितप्रा
कालोत्पत्तिको घटवत्तुः संयोगात्तदुपासाधारणकारणप्रसृतप्रत्ययत्वं त
ज्जाति। शब्दसाहाकारो ज्ञानमनः संयोगादिः तथा व्यवहित। पूर्वकालोत्पत्तिः ॥१५॥—
कारसादिमाहाकाराव्यवहितप्राकालोत्पत्तिकरमाद्यधिकरणेन सह ई
दियसंयोगः। अनुमित्यपमिति शब्दबोधेन्यः प्राकालोत्पत्तिकानिर्विगादति

देशवाक्यार्थपदार्थज्ञानानि। यच्चि विज्ञानादि अविद्वत्प्राकालोत्पत्तिरुसंस्कार
रूपासाधारणकारणजन्यचैमादायस्मृतावतिव्याप्तिवारणायतदिति। नहि सं
स्कारः स्मृत्यव्यवहितप्राकालोत्पत्तिरुः स्मृतिप्राकालोत्पत्तिको नवत्वेव।
संस्कार इति स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय अव्यवहितप्राकालव
त्तुः स्मृतिप्रागन्नावादिर्नवत्वेव इत्यत उक्तं। प्राकालोत्पत्तिरेति स्मृत्यधिकरण
स्थूलकालोपाधेपेक्षाया यद्यपि संस्काराधिरः कालोपाधिरव्यवहितो नवति।
तथापि अत्र प्राकूपदेन तद्गुणव्यवहितद्वारेणोत्पत्तिको गृहीतः। अतो न प्राकूप
विषयार्थप्रागन्नावादिस्तु नोत्पत्तिमान्। यद्यपि संस्कारविशेषाव्यवहितो न
प्राजे स्मृत्यव्यवहितः क्वचि संनवति तथापि तद्विरुद्धे प्राकालोत्पत्तिरुः सन्ननि
यतो नवति। तत्तस्मै व्यवहितप्राकाले संस्कारजन्यनियमान्नावात्संस्का

रोत्यनतरं वस्तरादिवधनेन स्मृतिदर्शनात्। यद्यपि साधरणकारणस्य आ-
त्ममनःसंयोगादेस्मरणद्वयवहितप्राक्काले उत्पत्तिरस्ति। तथापि संयोगाना-
साधरणकारण इति न स्मृतावतिव्याप्तिः। चराद्यवयवहितप्राक्कालोत्पत्तिर्वैपाल-
संयोगादिजन्यवृत्तादावतिव्याप्तिवारयितुं प्रत्ययइति कारणपदमिहोपरं ज्ञं।
इयस्मदुक्तं तत्तत्तनियतपदस्य दशयेति। यद्यपि स्मृतेरसाधरणकारणसंस्का-
रो न वति तथापि तस्य स्मृत्युत्पादनार्थं आविधूरप्राक्कालेन यस्यान्नावाप्ति-
व्याप्तिरित्यर्थः। ज्ञानचावांतरेति ज्ञातिनेद इत्यन्यमानेवृत्तचे गतं अत उक्तं ज्ञा-
नचावांतरेति तथापि स्मृतिचे गतं अतौ नेद इति। स्मृतिचव्यतिरिक्ता ज्ञातिर-
त्यर्थः। स्मृत्यनुजनवैतन्यतरचेति व्याप्तिनं जयितुं जातिरिति। अनुमितिचादा-
वतिप्रसक्तिवारयितुं ज्ञानत्वव्याप्यशब्देन ज्ञानचमाका व्याप्यचमुक्तं। ज्ञा-

नचसाक्षाद्व्याप्यचं ज्ञानचनिज्ञानचव्याप्यजातिनिरूपितनेदगुर्नि-
व्याप्तिरहितेसस्तिज्ञानचनिरूपितनेदगर्नव्याप्तिमत्तं। पूर्ववत्तसो अस्वर-
सः यत्र चगादिसंबंधः प्रतिबद्धः कारणंतरविधुरोवाप्रतिबंधकापनये कारण-
तरप्राप्तौ वकार्यमर्जयति। तत्र तदृशसंबंधस्याव्यवहितपूर्वकालोत्पत्तिर्वच-
इश्वरानुनवेराव्याप्ततत। नयेह न स लेशः। तथापि प्रथमलक्षणं गुरु। नाना-
विशेषणगर्नितचाह। इदं वेजातिरूपं बलवृत्तिव प्रथमास्वरसेतात्यर्थी वि-
वयदि नित्यानुनवोन लक्ष्यः। तदा तद्रूपप्रमावदितप्रमाणरूपं ईश्वरेन स्या-
त्। यत्तु अलौकिकानुनवेद व्याप्तिरस्वरसइतितत्रात त्रसामान्यप्रत्यासत्तेर-
उत्पत्तिकचेपि द्वविदं शो संयोगस्य सामान्यज्ञानस्यैवापूर्वकालोत्पत्तिर्वच-
नहि अशब्देदविवक्षया तज्ज्ञानचं तच्चालौकिकप्रत्यासत्तिर्ज्ञानेप्याप्ति-

एव। वस्तुतस्तु संस्कारेण व्यवहितं जनिस्मृतावतिव्याप्तिः न वनियतपदेन तत्रा
 राणां तदाह्यसंनवं स्यात्। न हिसन्निषेधो न वजातीये सर्वत्र निधत्तंकारणं ॥
 स्मृतिव्यतिरिक्तेति। इदं उपोधि रूपं न रूपो। अनुनववजातिव्यंजकमपि। ज्ञानचमा
 त्रं स्मृतावतिप्रसंगि। अतो व्यतिरिक्ते च। व्यतिरिक्तमात्रं सदा वतिप्रसंगि अतो
 ज्ञानचमिति। साधनाश्रयो वेति। केन विदूषेणानुगती कल्पते केन्यामान्यलक
 रा एवैक विशेषलक्षणपक्षतया प्रपंचयुक्तं त्वर्थः। नित्यप्रमाश्रय इति नित्यप्र
 माश्रय आलोचिकप्रमाणमित्यर्थः। इतरस्याः अनित्यप्रमायाः करणस्मृतौ
 विक्रप्रमाणमित्यर्थः। लौकिकप्रमाणत्वरूपे अनित्यचंचलत्वाप्रविष्टं प्र ॥ १७ ॥
 तितंवेति। प्रतितं त्रं मां सापहृयान्यायशास्त्रं तसिद्धांतसिद्धं प्रामाण्यमित्य
 प्रमाश्रयचरूपतयानिरूपितं नवतीत्यर्थः। मेचितरन्नेदमाधने अन्यतरासि

द्विदिति चेन्ना। प्रसाधालिगकानुमानेतात्पर्यात्। आर्यवेदप्रामाण्यरूपदृष्टांते
 न वेदप्रामाण्यसाधनेन गवता रूपादेन स्तुतिर्ना। आप्रप्रामाण्यस्त्वोक्तेः प्रप्रामा
 ण्योद्धृततया दर्शयति। तदुक्तमि। आप्रस्यवेदवक्तुः प्रामाण्यात् तत्प्रामाण्यं। आ
 युर्वेदवदित्यर्थः। ननु ईश्वरस्य प्रमाणत्वे प्रमासाधकतमं प्रमाणमित्यादिन्या
 यविशालक्षणां अव्यापदं स्यादित्यत्र आह। अत्रेति। एतानि न्यायानि लक्षणां नि
 तेषु ईश्वरस्यालक्षणा चानाव्याप्तिरित्यर्थः। यदा तन्माययं धेसु एतावतान्याय
 विधत्ततावाक्यैः स्वकीयलक्षणावाक्यस्य विरोधोपरि कृतो नवतातिनिर्गर्वः।
 ननु नवतः प्रमात्रं चेति अतः कथं तस्य प्रामाण्यं अत आह। अत इति। प्रमास
 मवायि च प्रमात्रं। ननु कारकत्वे सति गौरवात् प्रमाणं ननु प्रमया व्याप्तं न द
 स्मपाधिने दात्। विरोधनावमन्निषेध उपपादयंत आहुरित्यर्थः। मिति रिति ॥

सम्यगनुनवः प्रमेत्यर्थः। तद्वत्तावप्रमाश्रयतातद्व्योगव्यवहारे इति। प्रमानियत
 संबंध इत्यर्थः। ज्ञातमिति। इदं विशेषिकस्याप्युपलक्षणं। तत्रापि श्वरप्रामाण्यस्या
 न्यपगमसिद्धांतसिद्धेर्वाता। ननु तां किं करुतायां सुगतादिप्रमाणत्वं
 तानेन हूषितमिति तदु-प्रावनेनैवैर्धर्मतः आह। अथोति। अस्फुरानां प्रदर्शनमा
 वश्यमिति तत्र तं स्फुरतरेति। स्फुरतरश्चिदेकः स प्रमादादत्र नोक्त इत्यत उ-
 क्तं अनत्येति। स्वरूपव्याक्रियात्तन्निर्वचनमेव निरातति। प्रावापुकाचमस्म
 द्वादिरेवमुक्तमिति वापेपनीविचं। ननु यौक्तिकं च। अप्रतिषिद्धाचोदगीका
 रशंका मानूत। अत आवाक्यतिसोपस्पदुर्ज्ञेयचात्र व्याकरोति। नयामतेति। तथा
 गतः सुगतः। सुगतेति पाठः सुगमं। ननु दोषदानाय च कल्पितमेवेदमत आ ॥१८॥—
 हा। य। यति। तदुक्तमेव दिश्यत इत्यर्थः। अर्थक्रियास्थितिरिति। संवादिप्रवृत्तिज
 अर्थनस्वतन्त्रत्वेन क्रियायास्तानरूपाया स्थितिः
 निरर्थजं च मिति पावतर २ टिपः

नकचमित्यर्थः। अनुमाने स्थिति बहुचेना व्याप्तेर्बहुविषयचेना विचार
 द्योतने। का विदिति। असद्विषयका प्रवृत्तिरत्यथा तन्मते बुराधाका
 परमाणुपुंजस्य जलाहरणादिक्रियित्वा योजनमसतोनास्तीत्यर्थः। नाने
 ता। तव मते निर्विकल्पकस्यैकज्ञदोषादिति नावः। निर्विकल्पक्येपि असंज्ञो
 पि बोध्यः। यदि बाधितार्थं च न वदन् दणार्थः तदा सम्प्रमता नैदः स विकल्प
 बाधति व्याप्तिश्च। स विकल्पकपदेन स विकल्पवानुनवो गृहीत इति स्म
 तेः पार्थक्येनाभिधानमित्यर्थः। तद्वत्तावदिति। स विकल्पकसंवादानुमेयचात्र
 निर्विकल्पकसंवादस्येत्यर्थः। विमतं स विकल्पकज्ञानं वि संवादि। स विकल्पकज्ञा
 तः। अकिरजतसविकल्पकवत्। इत्यनुमानमात्रं शंकाया निवारण इत्यर्थः।
 नवेति। प्रततपत्तविषयं यत्ज्ञानं यावा वि संवादिचा वगाहिनी अनुमितिर्यच्च

गस्यसविकल्पकं ज्ञानं तद्वत् सविकल्पकसंवादिचेन तत्रैव हेतुर्व्यभिचारीत्युच्यते
 हा। प्रज्ञादाति। अपक्षादीत्यादिपदेन वृथा तादृशपरिग्रहः। तन्मनुमानस्य प्राप्ता
 स्वे अनुमानेन तस्याप्राप्त्यनन्तरं पक्षादिविकल्पानां संवादिचे आश्रयाद्यसि त्रि
 दिमाह। तदिति। आदिपदेन स्वरूपाद्यासिद्धिपरिग्रहः। प्रज्ञानानुमानस्य प्राप्ता
 ल्ये अनुमानेनानंतरप्राप्ताप्राप्त्यनन्तरं तस्याह। अनुमानेति। नावस्थापत्तिः तदप्राप्ता
 ल्ये प्रत्यक्षे स्यात् प्राप्ताप्राप्ताप्राप्ता। नवप्राप्ताप्राप्ता स्वतो गृह्यते इति वाच्यं। तस्य
 देहानुपपत्तिः। नवज्ञानोपनीतं प्राप्ताप्राप्ताप्राप्ता मन्साग्राह्यमिति वाच्यं। ननु येहा
 नस्याप्रत्यक्षसहिजातः अनुमानप्राप्ताप्राप्ता। तीद्वयस्य निर्विकल्पकप्रधानाय ॥१॥
 कान्तावाहं तवेमुगते स्यमते वा वाक्यमता नैदापा ताव। एवं वा अनुमानसिद्धि
 अधिन्यावावाता दर्शितः। बौद्धैकदेशिनो विसंवादपदार्थं निर्विकल्पकप्रधानमाह
 मरि ॥२॥

एतेनैव विदिष्टं इदमुच्यते। सविकल्पेति। तथानावेनेति। अर्थजत्वेनाथविषयत्वेन च
 त्वर्थः विकल्पपदेन स्मृतिरपि ग्राह्या। तस्याः आत्मरूपार्थजन्यत्वात्। प्रज्ञातार्थेन
 न्यत्वं विवक्षायां मातृ स्मृतावतिव्याप्तिर्विध्या। प्रज्ञातत्वे स्यात् न गमाच्चा। नवसवि
 ४ कं कल्पेन सविषयकं किंचिदु। घटाद्याकारमिति वाच्यं निर्विकल्पकस्याप्येतावापत्ता। वि
 ५ विषयविषयजावस्य स्थाप्यत्वाच्च। स्वलक्षणं प्रमाणं पुनस्वरूपाव्यक्तिः। ततः प्रज्ञातस्य त्वेति
 विकल्पकं ततो जन्मस्य तथोक्तं। तदप्यपि तेति। तस्मिन् स्वलक्षणे आश्रयितो यो
 यो घटादिः तत्प्रतिज्ञासं रूपं सविकल्पकः स्वलक्षणे पुरुषं प्रवर्तयति हाउमुप
 ८ वा द्वाउवा प्रवर्तयति। संज्ञादयति प्रापयति च यतः अर्थजन्य निर्विकल्पकजन्मा सः
 तः प्रज्ञातः परंपरया अर्थजन्यत्वात् संवादयति यतश्च तदप्यपि तार्थप्रतिज्ञासः अतः
 परंपरपरया व्यक्तीरूपार्थसंबंधात् प्रवर्तयतीत्यर्थः। अस्तीति। यथा प्रज्ञाविषयकम
 लिज्ञातं प्रज्ञादयमपि संबन्धसाक्षात्काररूपा र्थजन्यत्वं तद्विषयत्वं रहितमिति

पुरुषं प्रवर्तयति मणिप्राप्तिं च तस्य कारयतीत्यर्थः। ननु दृष्टं तोय मनुष्येन न
 प्रज्ञारूपेण निवृत्तविषयकत्वं तस्य मणावपुर्त्तकत्वात्। समानविषयकत्वेन स
 मानप्रकारकत्वेनेच्छात्ततीनां जन्यजनकजावोपपन्नचात' तर्हि मणिप्राप्तिः क
 थमिति चेत् तदुत्तरकालीनत्वाच्चान्यतरं मज्ञानेनेत्यवेदिइति चेत्। अन्तते नि
 नविषयकज्ञानमपि प्रवर्तयत्तं क' तन्मतेनास्यानेधानात्' नमस्यपि मणि रूपेण
 थसंबंधप्रज्ञासंबंधितया संवादिप्रवृत्तिजनकत्वोपपत्तेः। आह त्वेति साक्षात्
 दित्यर्थः। तस्मिन् तत् एवेति साक्षादर्थजत्वाथविषयत्वाच्चावादावित्यर्थः॥
 तथा चानुमाने व्याप्तिस्तदवस्थेति चावः। अतएव अप्रव्याप्तिपरिहाराथं ॥२०॥
 कते। तथेति दहनस्य लक्षणं दहनस्वरूपपरमाणुं ज्ञात्वा धूमव्याप्तिः। तस्मा
 धूमविषयकनिर्विकल्पकं तस्माद्धूमसमसविकल्पकं ततो दहनविकल्पो न

नुतव

नितिरूपः। अर्थजत्वेनेत्यर्थविषयवस्याप्युपलक्षणं यद्यपि धूमनिर्विकल्पकमात्रेणैव
 वक्ष्ये। अतएव तत्तथापि वक्ष्ये। ननु नितेः स्वविषयवद्विप्रयोज्यत्वं दर्शनाय वक्ष्ये। तं धूमं
 बोधानि प्रायेणाह। तस्मिन् तत्रापि विकल्पस्मृत्येव पिस्मृतावयं परविशेषोय
 तः स्वलक्षणजन्यनिर्विकल्पकजन्यसंस्कारधारकसविकल्पकत्वेन परंपर
 वृत्तवदयं। सविकल्पके एकं अनुमितौ त्रयमिति। एतेनेति। नन्वेवं पूर्वोक्तम
 विसंवादनं निरस्तं। स्मृतादावव्यापनो बोधैव देशिमतं चेदं निरस्तमित्यर्थः।
 अवस्तु नृतेति। अवस्तु हानादिक्रिया नुपयोगि च। तथा च अवस्तु विषय
 चमेव बाधितार्थकचमिति निगवः। अनुमानस्यापीति। ज्ञातेर्वस्तु चस्य व्यक्ता
 प्यवाचेत्यबोध्यं। किं नानात्रार्थक्रियाविरहः। अवच्छेदकतया हानादिक्रियान्व
 यिचात्। स्वप्रतीतिलक्षणाक्रियाजनकवाचेत्यपि बोध्यं। ततश्चेति। अनुमाना

ति ५

प्रामाण्यप्रसंगत एतच्च निरस्तमित्यर्थः। यद्वा योवधायो। तेन तत एवेवेत्यर्थः॥
 एतच्चिमत आहो यदा दुरिति। अवस्तु नूतसामान्यविषयचातुर्विकल्प उपप
 द्योन्मः। अवस्तु जत इत्यत आहो असे विदादिति। सामान्यस्यावस्तुवं प्रवृत्त्या
 धकारिवात्। तस्यां सविकल्पकसंविदित्यद्वयं स्फुरतितन्निस्तचंसत्यचवर्जि
 तं। बाध्यमिव ज्ञानवानपि ज्ञानाद्विन्नमिव एवमिव परमाणुपुंनोपि अवयवि
 रूपमिव। अन्यतो व्यावृत्तमिव सामान्यानावपि सजातीयविज्ञातीविलक्षणमि
 वासत्यचेहेतुमाह। पराहेति। प्रामाणिकविचारारूपमचादित्यर्थः॥ विचाररूपे ॥२१॥—
 वंचरो ज्ञानाद्विन्नश्चेत्किं। तादात्म्यसंबंधेन ग्राह्यः। तदुत्पत्तौ वा ना
 द्यः। नवन्मते चरज्ञानयोस्तादात्म्यानावात् न द्वितीयः। विवृताज्ञानमुत्पद्य
 ते ज्ञानाद्वा चरः। नाद्यः चरादिज्ञानोत्पादके त्रियादीनां चरादिज्ञाने गोचरतापाता

त तेषामपि तदुत्पादकवात् न द्वितीयः। चत्रये ज्ञानाच्चरानुत्पत्तेः। अन्यथा ज्ञा
 नाकारताप्रसंगः। विवंचरो द्वित्वेकाधिव्ररणं। तथाहि। अवयवेषु वर्तमानो वय
 वी एकस्मिन्नवयवे द्विकास्पर्धेन वर्तते। एकदेशे न वर्तते। नाद्यः अवयवान्नर
 वेकल्यापातात्। नहि अविशिष्टावयवेनावयविनः। द्वित्वे तत्प्रयोजनमस्ति। न
 द्वितीयः। आत्मा श्रियात्। एकदेशात्प्रकारणरूपवात्। तेनैव तदवहेदनात्। वि
 व अवयवीनेक इव मात्रान्य अपरावयवानावनसंयोगरूपा समवायि
 कारणाभावात्। अप्रत्यक्षचप्रसंगाच्च। अनेक इव चानावर्तनवपरंपरया अ
 नेक इव चमस्तेवा। नाद्यवात्। साक्षात्कारपरंपरासाधारणकारणानेक इव च
 स्पेवतत्रतंत्रवात्। विवलाद्यवात् महचमेवोक्तं रूपं वस्तु हि ईव्यप्रत्यक्षचेतं
 त्रमिति वाङ्मयं। अनेक इव चानावमहचस्पेवानुपपत्तेः। नवसाक्षात्परंपरा

साधारण इव चेतनं तत्र तत्र। अणुकेपि महत्वापत्तेः। न वत्तु ब्रह्मात्मा त्वरं परमा
 धर्मण्येन कार्यं महत्त्वप्रयोजकं। तथापि नृपालद्वयारब्धे न वदुर्लभं कत्रव्यमा
 नारन्यनावात्। न वप्रवयाख्यसंयोगात्तदवयवांतरानावेन तस्यैवानावा
 त। न वकारणमहत्वात्। उक्तरीत्या कारणमहत्त्वे स्पैवानुपपत्तेः। तुरै महत्त्वस्य
 तत्प्रयोजकं स्यात्तावात्। तदारं न वै महत्त्वानावात्क्याच्चा। एकस्यावय
 वस्य कारणत्वे अवयवमहत्त्वापेक्षया कार्ये तु नृमहत्त्वं न स्यात्। तस्मात्वे
 वदेशोपलब्धौ कास्मै नि अवयविन उपलं न। न वसवारवयवे अवयविन उ
 पलब्धिः। अर्वाग्गोन व्यवधानात्। द्विव अन्यतो व्यावृत्तौ यं जातिमान्। चरादि
 रित्यसंगतं। अतश्चावृत्तिरूपवात्सक्यस्य। अपि वै व्यावृत्तिमंतरेण व्यावृत्तं
 व्यावृत्त्यावा। आद्यः स्वस्मादपि स्वस्य व्यावृत्तव प्रसंगात्। विरोधश्च निरस्तः

॥२२॥

न द्वितीयः। सा क्रियावृत्ता आ व्यावृत्तावा। नाद्यः स्त्वेनैव व्यावृत्तिः व्यावृत्ते तरेण वा
 नाद्यः आत्मा अयति। न द्वितीयः। अनवस्था दुःसुते या परिहर्तव्यः। अव्यावृत्तावा
 इति वृत्तिवृत्तिवर्तयति। पक्षे स्तु स्वयमसिद्धं कथं परानुसंधयति। इति न्यायेन निर
 स्त इति बोद्धव्यं तं अनुमाना प्रामाण्यप्रसंगेन निरस्तं। द्विववाह्ये कव्यावृ
 त्तिविषयस्यापि तस्य प्रामाण्यमंगी। क्रियते। न व ज्ञेयस्य ज्ञानकारणतापत्तिः।
 ज्ञानादिज्ञानस्य चेदादेः ज्ञानविषयचात्। न व संबंधनावः। ज्ञानज्ञेययोर्विष
 यविषयीभावस्य प्रामाणिक्यचात्। यच्चोक्तं। अवयवो वदेशेन वर्तते कास्मै
 न वेति तत्र युक्तं। न ह्यवयवी रूपाः अनियताने वदेशे न्येनायं प्रसंग उचि
 तः स्यात्। किं तु स्वार्थे न वै वयवी वर्तते इति वक्तुं मुचितं भवति ननु कथं भिदं
 यकास्मै न व वर्तते एव वदेशेनापि न वर्तते अथ वर्तते इति किं क्रियते यच्च

॥२३॥

४१-व

अविनाशविनष्टकचान्वेसएवायमेकोमहर्षइत्यनेनवगहिनीप्रत्यक्षप्रत्यक्षनिज्ञानस्यात्वाधकंविनाशस्याः प्रामा
नात् ॥१॥
आन्ततंततथा निर्दिश्यते स्वावयवेषु वर्तत इति निर्देशः ॥ अवयविनो विरहे धार
णावर्षणा नो वषसं गतः न वव्यावृत्तिरूपतो अवयविनः ॥ चरचा धधिकरणास्य
व्यावृत्तवप्रतीतेः ॥ नरात्माश्रयः ॥ स्वात्मव्यावृत्तववहारं जनयती यतः ॥ व्यावृत्तय
तिक्वेवितुस्वरूपसत्येव व्यावृत्तिबुद्धिजनवैत्याहुः ॥ संज्ञाहीति ॥ वाक्यदर्शिनो बुद्ध
संस्कारजनिते स्मरणविषयः संज्ञाव्यादिशब्दरूपा संज्ञिनो वृथा धर्तृस्य शब्दात् ॥
कृतया प्रत्यक्षविषयचंन बाधते ॥ अत्र हेतुस्तु सातटस्त्वाहीति ॥ वाक्यपज्ञानावि
षयी नूतासंती संज्ञिनोरूपं अशब्दात्मकवत दाहादनेन शब्दात्मकतया अवनास
नंत जनसमर्थेत्यर्थः ॥ वस्तुतस्तु उपनीत संज्ञावाच्य चस्य वाक्यपज्ञानविषयचे ॥ २३ ॥
पिनक्षतिरिति ररुस्यं ॥ अतएव उक्तवान् किं उ वृथा बोधयमिताति ॥ न वेदं ज्ञानवयं
विशिष्टज्ञाने ॥ वस्योपनयस्योक्तवात् ॥ संस्कारो बोधकं उ वृत्तचविशिष्टविषय
जनः

अस्य मतेऽतिविज्ञानं प्रामाणां ॥ ३ ॥
कं ज्ञाने संबंधितावहेदक प्रकारकं ज्ञानस्यापर संबंधि स्मारकवात् ॥ निर्विकल्प
कमिव संस्कारो बोधकमित्यपरे ॥ ॥ प्रामाणाकारास्त्विति ॥ सौगतमते अतिसं
वादिविज्ञाने प्रामाणां विपर्ययात्वात् ॥ इति विशेषस्तु शब्देन द्योत्यः ॥ केवनेत्य
स्य व्याख्यानं प्रामाणाकार इति ॥ स्मृतिश्चेति ॥ संस्कारसहकृतैश्चिज्जन्मे प्रत्यक्षित
ने ॥ ति व्याप्तिवारयि त्वेमात्रेति ॥ मात्रपदेन अनुभव सामग्र्य सहकृतच मुक्तं ॥
यदा संस्कारस्य असाधारणच मुक्तं ॥ असाधारणकारणत्वं उ संस्कारचेन
कारणत्वं ॥ यद्यपि प्रमाणाकारमते प्रत्यक्षितानं न तत्रांशे अनुभवस्तथा परमता
वलंबनेन मात्रपदमुक्तं ॥ नव्यमते उ मात्रपदं देयमेव न ॥ संस्कारस्य स्मृति
मात्रजनकवात् ॥ ज्ञानपदं संस्कारधं सेति ॥ प्रिवारणाय स्मृतिः ॥ पुनरिति सि
त्यर्थः ॥ पूर्वविज्ञानादुत्पन्नः संस्कार इति मध्यमपदलेपी समासः ॥ तत्रेति ॥

व्या २

तावदिति किं वेसादिवक्ष्यमाणं स्मरयति। प्रमाणानां लक्षणानिरूप्यते या य
 ततादृशप्रथमाध्यमये। यदा प्रमाणलक्षणज्ञापके। बोधादीत्यादिपदेन
 तार्किकादिपरिग्रहः। महदित्यपहासपरं। न वक्ष्यमते पक्षपहासः। प्रमाणत्वेन
 निमित्तत्वे प्रमाणात्तरूपलक्षणानावादितीवाच्ये। संगतिग्रहादिसहस्रतवे
 दस्य प्रामाण्यस्वीकारात्। अतएव न हितेषां प्रामाण्यमन्यपराधमिति
 विरोधः परिहृतः। तत्र प्रमाणापिशून्यस्यैव लक्ष्यस्यैव शब्दस्य प्रामा
 ण्यानावास्वीकारात्। तादृशस्य प्रमाणाहवात्। विदिकपदजनितपदार्थस्य
 रणस्य प्रमाणबोधात्। अनुभववत्साक्षात्कारोत्पादि। न ह्येतत्पर्यायः॥२४॥
 अयुष्मतामित्यत्र निर्वायामुत्तरं। तेन सास्त्रार्थपरिशीलनात् सिद्धादृशानि
 त्वर्थः। अयं निर्गर्वः। उत्पत्तौ स्वतश्च ज्ञानवत्प्रयोजकातिरिक्तोपेक्षया। इत्येव

वत्साश्रयग्राह्यादिलक्षणं स्वतस्त्वं। तदुभयमपि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानवत्स्य
 प्रामाण्यरूपचेद्वैरंस्यात्। प्रतियोगितायाः स्मृतेः प्रवेशेन विशेषणानुप
 स्थितौ वा यावत्साश्रयग्राह्यानावात्। अनुभवमात्रहेतुतया ज्ञानवत्प्र
 योजकातिरिक्तप्रयोजकवाच्च। अन्यथा स्मृतावपि एतादृशप्रामाण्यापत्तेः।
 न वतसंभवति। स्मृतौ व्यतिरिक्तज्ञानावाच्च। ननु प्रत्यक्षोपयोगिकप्रामाण्य
 ५ तत्र स्य स्वतस्त्वं विवर्तितं। तच्च यथार्थज्ञानस्वादि रूपेण प्रमाणविनाशोप
 थिकं प्रामाण्यस्मृतिविरुद्धवदितं तस्य स्वतस्त्वानावेपि विरोध इत्येव
 राह्यं किं वेति। तन्मते ज्ञानं स्वाश्रयचेनात्मानं स्वप्रकाशचेन स्वस्वरूपे वि
 षयचेन च वृत्तादिकं प्रकाशयति। यथा प्रदीपप्रकाशस्वाश्रयचेवर्तिकां स्वप्रका
 ते प्राचैर्न ज्ञेः शिखाविषयचेन वृत्तादिकं। तत्र प्रत्यक्षसंविदः सर्वांशो साक्षाच्च।

वस्तुतस्तु न २ समर्प ३

सविकल्पप्रत्यक्षेनाव्याप्तिः स्मृतौ च नातिव्याप्तिः। वेद्यो शेषान्यूनानतिरिक्त
विषयपूर्वज्ञानोपेक्षितत्वादिति नावः। अत्र न्यूनपदमादिति। प्रानोक्तं रोगीकारा
दित्यर्थः। अनुमितिज्ञानशालेत्यत आह। शब्दस्येति। शब्दजन्यानुभवस्य
तर्कस्य विमर्शोपेक्षेनानुनूतिचैनस्यादित्यर्थः। तर्कस्येवं। स्वर्गकामो
यजेतेति शब्दाज्ञावनाध्वचर्थयोरुपस्थितेः क्रिधचर्थः साध्यः। ब्राह्मणत्वा
दिवस्वर्गकाम इति उ-अधिकारि विशेषणमात्रं न वतु वा विशेषणं निन्न
पदोपात्तोपि स्वर्गः साध्य इति संशये तद्विचारः। ध्वचर्थसाध्यचेदुःखमय
क्रमेण देशकचेनोपदेशु राप्रचं। वाक्यस्य प्रवृत्तिजन्यज्ञानजनकचं पुरुषस्य
प्रवृत्तिः। विधेरिष्टसाधनचं न स्यात् स्वर्गस्य साध्यचेतु एते दोषाः परिहृताः।
क्रियया गन्नावनायाः स्वर्गफलचेध्वचर्थस्य वातफलचेन निन्नपदोपात्त

पुरुष ५

॥२६॥

वसाध्य च योः कश्चिद्दिरोधोऽस्ति स्याच्चेति। विमर्शस्य स्वोत्पत्तौ संविदंतानपेक्षत्वात्
मात्रेण सादित्यर्थः। परंपराज्ञया यरचित उपायः आत्मीयो व्यापः तथा च चदीय एवा
गीकारः चेन्मतं व्याहृतीति निगर्वः। ननु प्रागाद्वरमते विमर्शः यदि स्मृतिः कथं अनुनूति
अनुनूतिश्चेत्यमैव इति चेन्न। विमर्शस्यानुनूतिवोदस्यानुवादकतापत्तिः। स्मृति
चेत्स्मृतिजनकपूर्वानुनवेनेवा अनुवादकतापत्तेः। तथा च स्मृत्यनुनवविलक्षणमेव वि
मर्शरूपं प्रमाणसह तत तर्कजन्यं ज्ञानशब्दाबोधनं न क-अक्रामेनापि न प्राप्ता
क्रेण स्वीकार्यमिति। प्रमावहिन्तुते तत्रेति व्याप्तेरु-ज्ञावित्वात्। वेदिकशाब्दबो
धेऽव्याप्तिसंनवाच्च। तस्य च न्येयप्यनुवादकत्वात्। ननु विमर्शनातिव्याप्तिस्तद्विन्न
चेन विशेषणत्वात्। शब्दबोधे च व्याप्तिरन्यूनानतिरिक्तविषयबोधनपेक्षणादिति
येन। एवं स्मृतावतिव्याप्तिश्च। यद्वा विमर्शस्तात्पर्यज्ञानं तज्ज्ञेयशब्दबोधेऽव्याप्त्य

न ३

प्रधानं न स्यात् स्मृतिविषयस्य विषयत्वेन समानाविषयत्वाभावात्। कविदो समानविषयत्वं शब्दजनकवोपे।
तद्वत्तात्वं न ज्ञेयं। शस्मरणेऽतिव्याप्तेः ५

निधनं न र्दलीकृशशब्दबोधेनाव्याप्तिस्तस्यानुवादकचेनालक्ष्यवादिति वाच्यमि
हानुवादकाननुवादकसाधारणप्रमाणानमात्रस्य लक्ष्यत्वात्। तस्याप्यननुवाद
कत्वात्। न हि यत्प्रकारकोयद्विशेषः शाब्दबोधस्तादृशं तज्जनकं ज्ञानमस्तियेना
नुवादकता स्यात्। अथार्थेति। पूर्वस्वोक्तश्रौतादृशसंविदंतरानपेक्ष्यमुक्तं। अधुना स
कार्ये इति ततो नेदे। नावेवेति। धरावाहनादिस्थले इति शेषः येनानुनवेनपरिच्छेदो
नजनितः तत्राव्याप्तावपि स्मृतावतिव्याप्तिरूपदृष्ट्यांतरंदत्तं। नरानुनवेनाव्याप्तिः
तस्यापि तादृशपरिच्छेदलक्ष्यकार्यस्वरूपयोग्यत्वादिति वाच्यं। स्मृतिव्यावृत्तस्वरूप
योग्यतावच्छेदकधर्मस्यैव क्लृप्तशक्यत्वात्। यत्रानुनानतिरिक्तविषयान्यामनुना
वान्यां तृतीयः परिच्छेदो जन्यते तत्राव्याप्तेः स्मृतिरनुशासि ज्ञानजनिक्रान्तिव्याप्ति
स्थानं। व्यवहारसंविक्तार्थपरिच्छेदशब्दार्थमज्ञानाह। अथेति। तथा स्मृतेः प्रामा

॥२७॥

५२

रणप्रसंगः। इदमेवदृष्टं तेदेवयति। शाब्देति। शाब्देतिपोठे। उपवारात्रज्जुन्यानुन
वउक्तं। नावेवेति। स्वविषयकव्यवहारजनने स्वसमानविषयसंविदंतरापेक्ष्यमुक्तं
पणारतं असद्व्यवहारार्थः। आत्मस्वात्मनोरपि व्यवहारहेतुचेतयानावेनपा
रतं अणेत्यर्थः। अनुनूतिचेस्वानिमित्तमिति शेषः किंवा। एवं व्यवहारजनने अयो
क्तिरपरापेक्ष्यस्वीकार अनुमित्यादीनां तथास्वीकारापत्त्याननुनूतिचेत्स्यादि
तिभावः। सर्वसंविदिति। ज्ञानत्वेन रूपेण प्रत्यक्षादिसंविद्वासाधारणेनात्मस्वात्मा
शयोस्तु पारतं आनावेत्यर्थः। अंशांतरस्यापीति। वेद्यांशोपि स्मृतेः ज्ञानचेरु
पसर्वसाधारणेन प्रमाणाभावादित्यर्थः। आत्मस्वात्मेति। संविदोशक्तित्रयं व्यवहार
त्रयार्थं। तत्र स्मृतेशक्यव्यवहारकारणस्य तद्विवेकते आत्ममनःसंयोज
नादिकारणात्। वेद्यव्यवहारानुकूलानुशक्तिः स्वोक्तस्य अतिक्रमनवनवमपे
क्ष्यत इति वेद्यव्यवहार एव अधिकारपेक्षानचंशांतरयो रिति न वाच्यमित्यर्थः। कार्येति।

दंताव्यवहारः दंतास्थाने तत्राव्यवहारः प्रसज्येतेत्यर्थः। यद्यपि मणिस्तनते त
 त्रिदंतयोरेकं तथापि तत्र द्वे दंशप्रयोगरूपविविचित्रव्यवहारोस्तीति सूच्यं। वि
 दिमर्शादिस्तौपदेन व्याप्तिग्राहकप्रमाणपरिग्रहः। ज्योतिष्मोमादिशब्दजानुनवज
 न्योव्यवहारः ज्योतिष्मोमोर्लिङ्गपदानिधेयादृष्टद्वारा स्वर्गसाधनमित्यादिरूपः ज्यो
 तिष्मोमोयदिष्टं न जनयेत्तदा चिरध्वस्तस्य कालांतरविफलजननवचननवेत्
 इत्यादिविमर्शजन्यव्यवहारसमानविषयः। यद्यप्यत्र न समानविषयताः त्रन
 अर्थस्य प्रावशात् तथापि तात्पर्यं समानविषय इति न दोषः। अतः शाब्दबोधे
 द्योशोऽनुनूतिचनस्यादित्यर्थः। स्वहेचिति। स्वपदेन लक्ष्यचान्निमतासंबिदुक्ता ॥ २२५ ॥
 स्वहेतुर्त्यसंबिदं तदंतदनवच्छिन्नतेना विशिष्टो योऽर्थः तद्विषयासंबिदनुन
 वदत्यर्थः। स्मृतिस्तु स्वजननान्नूतज्ञानविषयतारूपो तस्मिन्वगाहते इति नातिव्या
 प्तिः। शाब्दबोधस्तु यद्यपि विमर्शविषयमालं बते तथापि विमर्शविषयतां नालं

प्रत्यक्षानमस्तेन तन्तथापि स्वजननकप्रमाणपरिग्रहः। प्रावस्तविरेयप्रतिषेधज्ञान
 त्वत इति नाव्याप्तिः। यानुमितिज्ञानं विषयतामालंबते शाब्दबोधेति प्रतत्र
 व्याप्तिवारणाय स्वहेचिति। अनुमिति विषयो ज्ञानं यद्यपि ध्वंसादिकं जनय
 तितथापि स्वविषयक्रानुमितिजनयतीति नाव्याप्तिः। धारावाहननुदोनावा
 प्तिः। तस्य स्वजननसंबिदनवगाहिवारं। केवि नु यद्यपि धारावाहिकज्ञानं उत्तर
 ज्ञाने जनयेत् तथापि निर्विकल्पक्रांशे न जननेन नु सविकल्पक्रांशे। एवं स्वहेतु
 सविकल्पक्रांशे न वच्छिन्नार्थे विषयं च मुक्तं इति तत्र। धारावाहिकेन स्वजन
 ननिर्विकल्पक्रानवगाहनादेवातिव्याप्तिनिरासेन सविकल्पक्रांशे विवकाया
 द्विविकल्पात्। अत एव मध्यमपक्षापास्तः। तर्हि इति। प्रमृष्टतत्तादेस्मरणे
 स्वजननक्रानुनवविषयतारूपायाः अज्ञाने अनुनूतिचोपपत्तिरित्यर्थः। वक्ष्ये
 नेति। एषा तावदिह ज्ञानावरत्रिया। शाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानं कारणं। तच्च यथा
 तत्ताया २

अत्रेति। सर्वेषु विकल्पेषु स्मृतिमात्रवच्छेदकविशेषणवस्तु अनेपि^ज तच्चापति
 व्याप्तेः तत्रेति। पीतशंख इत्यादि नमस्तत्त्वे रूपरूपिणोर्धर्मधर्मिणोरंतरं नेदः तदन
 वगाहि ज्ञानमात्रमस्ति ग्रहणस्मरणकारो न तु विनिश्चितज्ञानं एतावन्मात्रस्वीकारे
 रापीतचशंखचादि निरूपितसामानाधिकरण्यप्रतीतिमनेगी न्वेतः प्रानाग्रस्य
 प्रमाणवत्त्वरत्नेयायैः अन्यथाख्यातिमुक्त्यातिरस्कार एव कार्य इत्यर्थः। एतेनेति।
 वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः। साक्षादि। अनुमेयाद्यं शावेति न ज्ञानेऽतिव्याप्तिरेत
 यितुं साक्षादिति। अत्र साक्षात्कृत्येन साक्षात्कारिज्ञानविषयस्तत्कारणज्ञानमपि बो
 द्यते। इति तद्वर्त्मनि सायप्रतीतिरित्यत्रिहितं वस्तु तस्तु साक्षात्त्वमेव लक्षणा इ
 दियजन् ज्ञानस्य त्रितयांशे साक्षाच्चमिति प्रसंगात्० आह। मेयेति। अवांतरेति। य
 द्यपि तन्मतेषु एतत्सत्तेरिनजाती तथापि प्रकृत्या निशयेणावांतरेति। ज्ञात्यं नेयेति॥

॥३१॥—

[Faint, mostly illegible handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

अत्रापि अंतरपदमुपरं ज्ञेयं। केचिन्नुत न तेपि ग्राह्यं स तेजाती स्वरव इत्यंतरपदं
 सार्थं इत्याहुः। उपाधिरूपं साक्षाच्चं उच्यते ननु पञ्चमते। न चेति। जातिव्यतिरेकेण
 उपाधिरूपं साक्षाच्चं विविच्य संनवतीति नेत्यर्थः। विकल्पदूषयति। तन्निमित्तं॥
 प्रतीतिरित्यादिना उपाधिरूपोपदर्शनं तेन प्रतीत्यंतरा व्यवहित इन्द्रियजन्यप्रती
 तिब्रंसाक्षाच्चमित्यर्थः प्राप्तः। अनुमित्यादीनां वेद्यांशेति व्याप्तिवारणाय अव्य
 वहितं चेत्प्रतीतिपदं इन्द्रियरूपादौ अतिव्याप्तिवारणाय प्रतीति। अव्यवहितमि
 त्तरामर्शजन्यानुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियेति। सन्निर्घर्षव्यवध
 नमस्त्येवेत्यसंनववारणाय प्रतीत्यंतरेति। स्वविषय इति। अत्रापि प्रतीतिरिति॥३२॥
 त्वनुषंजनीयं। पूर्वविक्त्ये इन्द्रियं प्रतीतिवांतरा प्रतीत्यनावउक्तं। अधुना प्रती
 तिविषयांवांतरा तदनावइति ताका नन्दः। न ह्युपाधयेत्यंतरपदमुपरं ज्ञेयं स्वभाव
 ति। स्वभावविषयमानार्थविषय प्रतीतिर्नमित्यर्थः। इत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रती
 यो२

व रूपान्तरात्

तिपदं। अतीतानागतविषयकानुमित्यादौ वेदांशेति व्याप्तिवारणाय स्वभाव
विद्यमानेति। वस्तुतरेति। वस्तुतरप्रतीतिनिरूपेण यस्त्वं निर्वक्तव्यप्रतीतिस्वरूपं तत
गृहातनेदवशेन इतरव्यावृत्तिवस्तुनिवृत्त्यादौ व्यावृत्तेन व्यवहृतस्तु तस्य
नैव स्वभापितवस्तुतरेणामर्थेन इष्टसमस्तवस्तुतरेणो व्यावर्तयस्वज्ञायां वस्तुत
ज्ञोवरव्यवहारानुक्तलशक्तियोर्निमित्तार्थः। अनुमित्यादिकं उल्लिख्यज्ञानादिसा
देहं सत्स्वग्रहातनेदवशेन इतरव्यावृत्तवस्तुनिवृत्त्यादौ व्यावृत्तेन व्यवहृ
तानुक्तलशक्तिसत् इति न तत्रातिव्याप्तिः। इदमिति। मेयमिति मानसोवरव्यवहा
रजनैवमित्यर्थः। न्यूनतापरिहाराय अन्यदेति। नवमोपि विकल्पत्रयः। अ
नुमादौ स्वात्माद्यंशे अनुमित्यादौ नालिगादिप्रतीतिव्यवहितेन्द्रियजन्यचे ॥३३॥—
ननु व्याप्तिप्रसंगादित्यर्थः। आदिपदेन संवरेतज्ञानापेक्षामनोत्रयागमिब्रह्म
नसंग्रहः। संवरेतज्ञानस्याकारणत्वं चेत्पिपदार्थस्मरणादिकं व्यवधाय ब्रह्म
सोवशतिशाब्दज्ञानापेक्षादावप्यव्याप्तिः। नचेन्द्रियचेनोद्भूतजनैवताज्ञेतेति स्वा

वित्त

इत्य

स्व
माद्यंशे नुमितैर्जन्यतैवनेति वाच्यं। तवापि सिद्धांतात् ज्ञानस्य प्रकाशचने ग
प्रसंगाच्च तदंशे नुमिति वाच्यभावाच्च व्याप्तिप्रकर्षमतादि सहकारिविरहात्। वि
शेषणज्ञानचेन कारणत्वे व्यवस्थाप्यचेन सकलसर्वविकल्पकप्रत्यक्षमात्रेण
यांशे व्याप्तिश्च। अतएव व्याप्तिज्ञानादिकं नित्येणैव नानाकारणमिति परात्तं
सामान्यज्ञानसामान्यवस्तुतरेण न वदंगीकारगोचरत्वात्। नचेत्तु पुन्यज्ञानुमिति
चयोः सांबन्धस्यादिति वाच्यं। तवमते आरुतिव्यग्यत्वाच्चावेनानयोर्जातिवाना
वात्। आकाशचक्रालचवतविरुद्धधर्मसंसर्गस्य स्वप्रकाशखंडनस्य वापा
द्यबाधो। तस्मात्परमं त्रिसिद्धांतसिद्धं स्वात्मांशयोः प्रत्यक्षं चेत्तररीत्या व्या
प्तिरुद्भाविता। वस्तुतस्तु सविकल्पस्य विशेषणज्ञाने जन्यं चेत्प्रमाध्यक्ष्यज्ञाने
वावगमव्यव्याप्तिमहामुरीवराजरीजित्वावधतव्यं। वद्रेपीति। नचेत्तु
मात्मस्वात्मनोः वेद्येपिनोदनाजनितज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे स्यात्। सविषये प्रती

संरात्रवहितचादित्यर्थः। विमर्शरूपप्रतीतिव्यवहितार्थविषयचातानाव्याप्तिरिति शङ्कते। साधयति। तद्व्याप्तिः। अनुक्रमस्तर्क रूपस्मृतिरूपविमर्शस्य नोदनाव्यापारित्यस्य स्मृतिनिवृत्तस्य लक्षणमात्रं। प्रामाण्यरहितस्य अपितस्य तद्विषयस्य व अंतराले प्रतीत्यसचात। त्वद्यांशेऽपि प्रत्यक्षं चं स्यादित्यर्थः। यद्यपि तर्कचं मानसचव्यापनं स्मृती तद्योपि मतने देने दं। विमर्शपदं स्मृतिमात्रस्योपलक्ष्यं। तथापि स्मृतिमात्रेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न। यद्यपि पूर्वोक्तं न वद्विषय एव स्मृतिगोचरः इति नातिव्याप्तिः। तथापि विमर्शाव्यवहिते ज्ञानात् प्रतीत्यंतरं व्यवधायकं नास्तीति नावः। यद्यपि प्रमाणं विमर्शनिवृत्तये सति स्मृतिनिवृत्तं विमर्शस्तु स्मृत्यनुनवान्यानिवृत्त एवेति बोधः। न वा अनुनवत्वं तन्मते प्रमादमितीतरेतरान्येति वायं स्मृतिनिवृत्तये सति प्रत्यक्षानुमिति उपमिति शाब्दनिवृत्तज्ञानचस्य तदूपचात प्रत्यक्षवादानां अनुनवत्वरितचात वस्तुतस्तु शाब्दबोधप्राकारादीनां

ली१

॥३४॥-

जोधा१

विमर्शाद्यपेक्षितत्वेऽपि शाब्दतद्विषययोर्मध्यवर्तिप्रतीत्यंतरानपेक्षितचात। शाब्दबोधेति व्याप्तिरेवेति दम्भुपलक्षणं परोक्षज्ञानमात्रेति व्याप्तिः। न हि ज्ञाने किं विज्ञानं चाराहृत्य स्वविषयगोचरयति। उपमौनस्येति। गृह्यमाणपदार्थगतसादृश्यं प्रतिप्रत्यस्मर्यमाणपदार्थगतसादृश्यज्ञानरूपने वदन्निमतोपमिति स्वविषये समानशालप्रतीत्यंतराव्यवधनसचात। अतिव्याप्तिः स्यादिति नावः। अनुमानादावपीति। स्वकारविद्यमानवस्तुवेनासकचसंनवात। अनुमित्यादि विशेष अतिव्याप्तिरित्यर्थः। तथा संनवादिति पाठे अयमर्थ उक्तः। तथानावसंनवादिति उक्तं लक्षणयोगिचेन प्रत्यक्षचसंनवादित्यर्थः। यद्यतादृशालक्षणसंज्ञावादिति व्याप्तिरित्यर्थः। सत एवेति। अनुमानाद्विज्ञाताये उक्ते वं तत्र स्वकाराविद्यमानयोरपि नूतनविषयतोर्नानात्। इति नातिव्याप्तिरिति नावः। प्रत्यक्ष एव स्वकारे सत एवानासकचं नान्यत्रेयत्रियामेवाभावः न ह्यप्यति।

ति२

निति। यद्यपि विद्यमानवस्तुगाहि न्यानुमादौ अस्त्येविकार्यगर्भितं लक्षणं नव
यज्ञात्तायं सकृजो तादृशमिति वाच्यं। सा ज्ञातव्यनिर्वाहकस्वधर्मस्य निर्वक्तुमश
क्यं चापत्तेः। तन्निर्वचने तस्यैव लक्षणं चापात्तम्। अतो विकल्पप्रत्यासत्त्या नूताद्यव
गाहिनि प्रत्यक्षे अव्याप्तिश्च दोषस्तथापि एवकारोऽत्र गव्यवत्त्वे दार्ष्टिक्ये स्तुतं श्रुत्ये
नापि प्रत्यक्षेण नूताद्यवगाह्यते तेनापि सदवगाह्यत एव सर्वोऽत्र अलौकिक
प्रत्यासत्त्यनंगात्तात्। अन्यथा निमात्रितनयनस्य धूमश्च प्रत्यासत्त्या धूमा
वगाहनप्रसंगः। अनुमानादौ निर्वचनं नवस्तस्य नाव्यादिमात्रविषयकस्यापि
दर्शनात्। स्वात्मनो रंशयोर्नियमतोऽनुमानादेव पिसदवगाहिचात् प्रत्यक्षे
वमिष्टमेव। मेयां श्रोतुन सदवगाहननियम इति नदंशे प्रत्यक्षे ज्ञानुमानादीनां
नवसाजाप्यानिरुक्तः क्वचिदंशे विषयजन्यः च स्य स चातानव नुमितिरपि
आत्मांशे विषयजन्यैव। नवविषयविशेषेन जनकता विवक्षिता। तर्हि किम

यो ४

॥३५॥

पिज्ञानं स्वात्मांशे विषयजन्यं न स्यात्। नवविषयविशेषेन जनकतेति क्वचैव तदंशयो
रपि संयुक्तः। तर्हि नवत्मतसिद्धे नरसिद्धे क्वाज्ञानं स्मरणं तत्र प्रत्यक्षज्ञानप्रत्यक्षं
मादाय स्मरणस्य प्रमेयांशे प्रत्यक्षे चापत्तेः। प्रत्यक्षज्ञानस्य हानेन च यच्चोक्तं कारि
पि क्वचिदंशे विषयजन्यं च मेवलक्षणमस्तु अधिकविषयार्थं। अनुमित्यादौ प्रमेयां
शेपि प्रत्यक्षे चापात्तम्। अन्यथा स्वात्मांशे पितृया स्यात्। वस्तुतस्तु अस्मन्नये अ
लौकिकं ज्ञानं एव नास्ति अतो न व्यवहितलिगादिगोचरं सर्वशास्त्रोक्तिकुमानसप्र
त्यक्षे अव्याप्तिस्तदनावादे च नवतस्यैव लक्षणं च मरुतु इष्टं चादिति वदिति।
अत्र वदामः। अलौकिकप्रत्यासत्तिजन्यस्य ज्ञानस्य स्थाप्येन सर्वोऽशमानसा
लौकिकप्रत्यक्षे स्वात्मनो रंशयोश्चाव्याप्तेर्नीतं युक्तं। यच्च स्वात्मांशे मन आत्म
सन्निवर्षतन्पत्वात्प्रत्यक्षं च मक्ति वा कुपचादिति। उविषयांशे एव न चाव्याप्य
हृदितापातः। यो सुषचादरजातिचातं तथा वस्वांश एवाव्याप्तिरुच्यते। मूलकतोऽत्र

प्रहणः

यत्र विषयस्येत्यादिना पूर्वपक्षे वा ॥ एवं सतीत्यादिना च या अवाप्तिरुक्ता सा सर्व
 शास्त्रिके कथ्यते नैपि बोध्यम् ॥ आत्मनः कारणं चेत्तु विषयकमनोसाधारणकार
 णं ज्ञानं स्वविषयतया वा कृषादिज्ञानजनकवाता ॥ अन्यथा वा कृषाज्ञानविष
 यचेनात्मनो नुबधसायापातत पुष्टैरव प्रयो जेकस्मिन् कृषि विषयान्नां ज्ञान
 वस्मस्य चारु ॥ विषयस्य विषयचेन जनकता विवक्षणे आत्मानुमत्यादि वतिव्या
 प्ते ॥ तत्रात्मनो विषयस्य ज्ञानसमवायिचेन समवेतज्ञानरूपकार्या समवा
 यिजनकवाता ॥ असत्तदिति ॥ अनुमानादि विषयस्यातीतानागतादि ॥ अहेतुवात्
 नानुमित्यादिकं स्वकाजे स्वत एवावनासितमित्यर्थः ॥ स्वविषयचेति ॥ स्वप्रका
 शचेन ज्ञानस्वरूपं प्रकाशते ननु स्वविषयचेनेति ॥ प्रानाकराज्ञां तादिति ताव
 द्दतीयपक्षे शंभते ॥ स्वकाजेति ॥ तद्वति ॥ वस्तुमात्रावगाहिचेन निर्विषयस्यैव
 आवगाहिचात् ॥ सर्वसंविदं स्वप्रकाशचमात्रेण आत्मनश्च आश्रयचमात्रेण
 स्वामिनः

॥ ३६ ॥ -

स्मरणकारणविशिष्टेनावगाहिचेन तस्मिन् तयो रंशयोश्चाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ यत्रानुमिति
 काजरूपपक्षविशेषणमहिम्ना उपनयमयादियावानुमितावनुमितिकालौ नासते तत्रा
 नुमितावतिव्याप्तिरपि ॥ तद्विनुमानादेरपि ॥ अपि शब्देन स्मृतेरपीति वाक्यं ॥ तस्मि
 न्नेतज्जोरंशयोश्च आदिशब्देन शाब्दबोधादिसंग्रहः ॥ तथा च प्रत्यक्षं विषयांशद
 ति शेषः ॥ साधारणधर्मव्यावृत्त्यर्थे वक्रारप्रक्षेपेनाह ॥ यदेति ॥ पुत्रादीति ॥ पुत्रादि
 दि स्वरोतिगक्रानुमितौ अतिव्याप्नोतीत्यर्थः ॥ साधारणेति ॥ अन्यसाधारणसंख्यादिप्रत्यक्षे
 च न व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ पृथक्समासस्य दूषितत्वात् ॥ कर्मधारयेन समाधायुं शंभते अ
 धेति ॥ अथ शब्दः प्रश्नार्थः ॥ पूर्वपक्षे वा स्वपक्षे सामानाधिकरण्यार्थ आत्मार्थवत्क
 रूपपदविगृह्णाति ॥ स्मृत्यतेरनेनेति ॥ ज्ञानांतराद्यवच्छिद्यते अनेनेत्यर्थः ॥ स्मृतिवि
 पक्षार्थकार इत्यर्थः ॥ स्वरूपे तस्यैवावधानं ॥ स्वात्मनेति ॥ तेन नामज्ञासाद्यविशि
 ष्टं

प्राक्
 शब्दो न
 पुत्रस्य
 पुत्रो
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ
 पुत्रादौ

६

तरेन संनवतीत्यत उक्तं पुत्रादिति। यदिनेदयहे अत्रुमिते व्याप्तिज्ञानाद्य
 ऐहातसविप्रत्यवेपि सा वक्तुं शक्नोति नाक। अत्रादिमाह। असाधारणेति।
 योनेदः साक्षात् साधारणधर्मरूपवस्त्वंतरप्रतीति साहितं प्रिय जन्पातस्य
 तन्निरपेक्षचाजावात। साक्षात्तं न स्यादित्यर्थः। निर्विकल्पक्येति। ननु कथं नि
 दायावतातन्मते निर्विकल्पक्यस्य त्रितयगोवरतया त्रितयव्यवहारानुगुण्य
 संनवत्येवेति चेन्न। चन्मते निर्विकल्पक्यस्य अतींद्रियत्वेन स्वविषयचाना
 विन त्रितयविषयव्यवहारजननं चात्तं नवतुवातस्य त्रितयविषयचं
 ननु तद्व्यवहारजननं च। सप्रकारं ब्रह्मज्ञानस्यैव व्यवहारो गचात्। नवात्रि
 तयगोवरचे ज्ञानानां नियमः। आत्मागो ररात्रुमित्यादौ तदनावात् नवात्
 न एव ब्रह्मैव धर्मचा न्या मुनय रूप च मेवं ज्ञानमादाय त्रिच पूरणमिति वा

॥३८॥

नव

यमेवं कल्पने आत्माशेषप्रत्यक्षचक्रकल्पनापत्यापरोक्षचक्रविशेषसमा
 वेशापत्तेः। ननु मेवं ये निर्विकल्पक्यं नास्त्येवेति वाच्यं। तस्य साध्यचात् नवतुवात्।
 नां गकार्यः। चयाणां मिति आत्मेया नीसमहारः त्रितयं धर्मोत्तरं उक्तं सप्तकविस
 दृश साक्षात् चोपाधि चेना निमतं दोषांतरमाह। साक्षात्चेति। धर्मोत्तरेण सर्वसंबि
 प्रत्यक्षचक्रसिद्धौ साक्षात्प्रतीतिरित्यत्र साक्षात्पदं व्यर्थस्यादतः प्रतीतिः प्रत्यक्षं ज्ञानमा
 विस्त्रित्यर्थः। व्यापकोपोरहः। नवावच्छेदने देन स्वात्मात्मनोरंशयोर्धर्मोत्तरं स्थास्यति
 नानुमेयांशेति वाच्यं। तस्योपाधि चेत्सखं उतयानिर्वचनापत्तेः। नवतन्निर्वक्तुं शक्यं।
 यज्ञाति चेत्तद्वृत्तिचोपत्यानुमेयांशेपित चापत्तेः। अखं गोपाधि चेत्ज्ञातिमात्रवित्ता
 यापत्तेः। अस्मदुक्तलक्षणोत्तेव निर्वहिता दृष्टां मदे धर्मस्यानावाचा अत्र चेति।
 पक्षोपिगर्भश्रावेण गतस्तस्योक्तपक्षबहिर्भावस्यासंबंधचापत्या निरस्तचात्
 तदनिर्वचनाच्च। तव युगो ज्ञाति स्वाकारे अपसिद्धांतव। इति। इत्यादिना प्रसारेण

ना ३

यो विस्तारस्तेन ततमलं। उपहिता उपहितनेदानां पौनरुक्त्यमनिप्रेत्याह। अनतीति।
 इष्यते इत्यर्थः। पुरुनेराः पुरुविशेषः। अन्यथा एतेषु वादिना न्यतमो द्वावने स
 म्यधि या अल्पविधिषां नंगनिमित्तं त्रातिः स्यादित्यर्थः। इति शब्दः प्राज्ञावरमता
 पदस्य समासार्थः। श्री॥ प्राज्ञावरवादः समाहृतः। श्रीः॥ शिवाय नमः। श्रीन नमः॥
 नष्टा नुमतं प्रमाणसामान्यजसिद्धे दूषयितुमाह॥ अनधिगतेति। स्मृतिवृत्त्या
 स्य पूर्वज्ञानस्य ज्ञातज्ञापकवादिद्विविशेषणं तत्रातिव्याप्तिवारकं नवति। तथानु
 तन्नमवाधितत्वं तच्च नमद्रूपेति व्याप्तिवारणाय। एवमपि च। एवमपि च।
 अन्यथा रव्या तेनाह। नुमतयात्। अवधितत्वं नो द्युं शो वरसंदेहकर ॥३॥
 एतदतिव्याप्तिवारणाय निश्चायकेति। एवमपि च। शब्दरेणेति व्याप्तिरिति चेन्न। त
 दंश करणस्थलत्वात्। यद्वा सर्वज्ञा बाधितार्थवृत्तौ त्व्यातिव्याप्तिवारणात् न
 त्वेवं निश्चयपदविषयः। एतद्विवक्षार्थमेव तस्योपात्तत्वात्। यद्वा अवधितत्वं

द्युंश ज्ञानवृत्तामपि प्रमाणं। अंशनेदविवक्षार्थं निश्चयपदं। अयं दृक् संयोग
 वा न तदनाववांश्च। अत्र यदि व्याप्य दृष्टिच धर्माद्यवहित संयोगनावा नासते त
 दा तदंश प्रमात्रं। यद्विद्वद्वे निष्कृष्टा दृष्टिः अत्यंतानावप्रतियोगि च संयोगे ना स
 ते तदापि नमचं एवं दृक् निष्कृष्टा व्याप्य दृष्टिः अत्यंतानावे संयोग प्रतियोगि नाने
 पि संयोग रूप प्रतियोगि सामानाधिकरण्यात्। अतएव दृक् संयोगात्पतान
 वस्य व्याप्य दृष्टिच अहमसंनवात्। विरोधिदर्शनसत्त्वात्। यदि वा व्याप्य दृष्टिः सं
 योगानावा नासते तदा संदेह एव नायं द्विप्रतिवा विरोधनावात्। अविद्य
 मान विरोधस्य ह्येवं विरोधं शो एव नमचं यदि वयं दवहे द्ये संयोगस्ति कृतितद
 वहे देन तदनावनानंत दान् नमच मेव। तदनुत्पन्नं वा। विरोधिदर्शनसत्त्वादि
 दिह। न ह्यसंमति माह। यथाहुरिति। यथा मीमांसो ब्राह्मण्य आहुः। तथैवास्मानि
 रनूयते नान्यथेति शेषः। विमोहुरत आह। तस्मादिति। यस्माच्चोदादित्तत्तं प्रमा

रां न नवति तस्मादेवं विधं प्रमाणं प्रतीयतामिति योजना। कितदित्याह। दृढमिति। दृढ
 मसंशयरूपं न तन्न प्रथमत इति शेषः। दृढमित्यस्य वदन्त्या मध्ये प्रविशः। ज्ञा
 नांतरेण विसंवादनं कृतेन गच्छति नमन्निमित्तमिति यावत्। यद्यस्मात्साधकतमान
 जायते अतस्तत्प्रमाणं न ज्ञानमिति व्यर्थः। यस्मादर्थे यदि त्य व्ययं। यदुत्पन्नमित्ये
 व पदं वा। इदं ज्ञानं यद्यस्मादुत्पन्नं तत्प्रमाणमिति व्यर्थः। यद्वा दृढमित्यनेन सं
 शयव्यवहेदो न विसंवादं कृत्वा त्वनेन विपर्ययव्यवहेदः। एतावता संशयविप
 र्यययोर्नुवादकज्ञानकरणप्रमाणत्वेन सूचितं। नेति। न त्रेवलं प्राप्ता करमतमशो
 न नमिदमपि तथेत्यर्थः। अन्यो ह्येतन्नाय इवेति को मलोक्तिः। यदहं यादे ॥४०॥
 वयोगसंवादयंतीति यादृढिकसंवादिनः इदं स बलदुष्टं द्रियादिविशेषणं अथ
 मर्थः माणि प्रजायां यत्र मणि बुद्धिः देवा नमणि प्राप्तिः एवं धूमन्त्रमादिष्ठ कलेपि
 देवा यत्र वदन्त्यादि प्राप्तिः। तत्र संवादिज्ञानमस्तीत्यतिव्याप्तिरिति। नवमतेव सो

प्रवर्तकं ज्ञानं चावमेव। धूमन्त्रमादिष्ठ ले प्रमेवा तथा पूर्वविवेचितं। एतन्मते
 जनतेषां प्रामाण्यं यज्ज्ञातीयस्य प्रमाया स्य तावाता अत्राप्रामाण्यसंगेहे तु मात ॥
 यत्रेति। तथा वा व्याप्तिः। न तु जन्मांतरीयाधिगतचे संदेहा कथं मप्रामाण्यनिश्च
 य इत्यत आह। अधिगतचेपि। तथा च तस्य संदेहो नागसंदिग्धसिद्धिर्यामादौ
 प्रवृत्त्यावस्थस्यादिति तावः। न च तत्र संप्रपात्र वृत्तिरस्ति वा यं बहुवित्त
 व्ययासाधो तत्र तस्यासंनवात्। प्रामाण्ये त ज्ञानमन्यनधिगतपूर्वकं च तत्रैव क
 रांतं ज्ञानावबोधेनानुधिगततथा न्न तार्थनिश्चायकचमित्याशंक्यपरिहृतिः।
 एकस्मिन्निवि। तेनैकस्मिन् जन्मनि पूर्व-अधिगतः पश्चादस्मृते वेदार्थे ऐतेषां
 प्रमाहणं। यद्वा सर्वमधिगताः पश्चादस्मृता ये वेदार्था स्तेषां वेदार्थानां
 पक्षप्रम्योरनिवार्थकचविवक्षया तद्विपर्ययः। विस्मरणं तु वाक्यार्थशेन
 उपदार्थशेन न्यथा तदनावपदार्थस्मरणं दाशब्दबोध एव न स्यात्। का

पपिनत्राकिं यहाहितसंस्कारोपः कल्पते. अन्यथाशाब्दबोधनस्यादिसा. ज्ञेयं. विस्मरणसंस्कारलो
 व्याप्तिः. यदा शाब्दबोधो हित संस्कारो लोपस्तदनुभावा वा न च धिगतवे
 दार्थस्य स्मरणमेव न विद्यति न शाब्दबोध इति का व्याप्तिरित्यत उक्तं वि
 स्मृतेति. उपलक्षणाभिदं. व्याख्यार्थगोचरसंस्कारसचेपि आदां द्वादिमा
 तानि श्रियसद्भावेषां ब्रह्मबोधसंज्ञात्. यदा विस्मृतेत्यनेन प्रतिबद्धस्मरण
 सामग्रीवचमुक्तं. प्रतिबंधकानशाब्दसामग्र्येव फलवत्या च ल्यत इति. त
 नाधिगतेत्यनेन लक्षणात्ताव प्रदर्शनपरेणा व्याप्तिरुक्तिरिति. ननु कृणोना
 धिगतशब्देन विशिष्यविषययो परत्वाधिगतच प्रतिसंधाना समानकक्षान्
 कालीनत्वं विशिष्यविषययो परत्वाधिगतचानवगाहनकालीने तस्मिन् ननु
 वादकवाक्ये प्रमुक्ततावस्मरणकारणे साति व्याप्तिरित्यर्थः. तित्वावाधिगे ॥४१॥—
 ता. विषयकत्वं बोद्धव्यं शक्यपरिहरति. नतत्रेति. अनुवादकेति. अनुवादक
 नतन्मते प्रमाणमधिगतावगाहिचात्तथावाधिगतचानाधिगतच प्रतिसंधे
 धिगतविशयकत्वं बोद्धव्यं शक्यपरिहरति. नतत्रेति. अनुवादकेति. अनुवादक
 ता. अवितावगाहिचात्तथावा ४

विनष्टपूर्वोपेक्षानावापुत्रस्यापि प्रामाण्यमितार्थः इति. तत्रावहितज्ञानधर
 या प्रामाण्यस्यानावप्रसंगात्. तस्य विनष्टपूर्वोपेक्षे चैषा विनष्टपूर्वोपेक्षित
 चात्. किं निर्विकल्पकज्ञानं च स्य सविकल्पकत्वावधानेनोत्पत्तेरपि सविकल्प
 केषां कर्तुं मशक्यं चात्तस्या प्रामाण्यप्रसंगात्. न च तत्र विशेषणज्ञानैव कारणं तेन वा स्मरतां
 नूनवानपेक्षवमुक्तमित्तिवाच्यं. निर्विकल्पकानुभवज्ञाने प्रथमसविकल्पे वेदव्या
 प्तिः. सामग्रीसचे सविकल्पकत्वावधानेन जायमानसविकल्पकत्वावहितसमये निर्वि
 कल्पकस्यापि संज्ञात्वात्. न च विनष्टानपेक्षिज्ञानं च मेव प्रामाण्यं तच्च स्मरणेन
 स्य नूनवेद्यतातिन दोष इति वाच्यं. अनुभववृत्तौ यत्तत्तत् स्मरणं तद्व्यापि
 स्तेन स्यात्तद्वहित पूर्वकृणुविद्यमानो नूनवस्यैवापेक्षणात्. आचार्ये मते प्रत्य
 क्षज्ञानेऽव्याप्ये श्वा. तस्य संस्कारकारकविनष्टपूर्वो नूनवोपेक्षित्वात्. सर्वो न

नवेन विनष्टेन विगस्मरण क्षण जनिता नुमिता व व्यासे च नवयज्ञातीयं प्राचुर्ये
 रा विनष्टानुनवापेक्षं तदप्रमाणं स्मरणं जातीयं ततथेत्प्रमाणं अनुनव
 जातीयं उप्राचुर्ये लानतथेति प्रमाणमिति वाच्यं प्राचुर्येण स्मरणे ज्ञान्य च दर्श स्मरणो ३
 नेन तादृशानुनव ज्ञान्य च स्यान्नावात् नवस्मरणं न ज न क मिति वाच्यं स्मरणं
 नंतं स्मरणानावप्रसंगात् नव पूर्वो नुनवात्तद्विषयताति वाच्यं तज्जनितसं
 स्कारस्य स्मरणेन नाशात् संशयोपेक्षानिर्विकल्पक निज्ञान चेनेव स्मर
 णं प्रतिज न क चाहु स्मरणस्यापि स्मरणं ज्ञान्य चात् अधिगतविषयकस्येति ॥
 अधिगतविषयकज्ञानस्य प्रमाचेन साधनस्य च प्रमाणा चेस्मृतेः प्रमाचं स्मृ ॥ ४३ ॥
 तिहेतोः संस्कारस्यानुनवस्य वा प्रामाण्यं यस्यादित्यर्थः अप्रमाचादिति ॥
 तेषां प्रमासाधनं कथं प्रमाणमित्यर्थः यथार्थमेवेति यथार्थज्ञानमेव प्रमाचे

प्रमाशब्दप्रवृत्तिनिमित्त मस्तु तथा च स्मृतिरपि प्रमातृ करणं च प्रमाणमास्तानि
 त्यर्थः च प्रमाचस्य याथाथेति धेर्म नित्र च अनिष्टेत्यायं यं थस्तथाव ज्ञान
 याथाथे प्रमाचेनियामकं ननु यथार्थानुनव चमित्यर्थः अपरिसंख्या नादिति ॥
 विद्विगतया प्रमाणस्यापि संस्कारस्य पूर्वो नुनवस्य स्मृति करणतोपरागेण प्रमा ४
 णचेनागणनादित्यर्थः एवं स्मृति करणे मनस्यपि स्मृतिरवादि साक्षा कारसाधनतोपरा
 गेण प्रमातोपि स्मृति करणे परागेण प्रामाण्या निर्देशादित्यर्थः ननु स्मृति करण
 त्वं प्रसिद्ध प्रमा करण च रूपमेवास्तानिर्त्य शंकर परिहरति नापीति असाक्षा
 काराति संस्कारेन नौ विकल्प प्रत्यक्ष प्रमाणं साक्षा कारिज्ञानं प्रत्य साधनं साधन
 साधन चानावा द्विगपराभर्षवदित्यनुमानमतो नै श्वरे व्यतिचारस्तत्रापि विशि
 ष्टव्यतिरेकस्य सचात् नवासाक्षा कारित्यज्ञानं तसाधनवादि तिहे चर्थं करणो
 स्मृतिसाधने मनसि व्यतिचारः नवेन न्तते मनसि साधनं स्मृति वाच्यं तथापि य

७२

प्रमाणत्व २

यास्मिन्तार्थे करणेति तया नुमितिकरणे वक्तुं रादौ च निवाहनादवस्थात्। अतएव
साक्षात्कारिप्रमाव्याप्यत्वावेन प्रत्यक्षं राहित्यसाधने यसां प्रवेशिष्युं तदपि परिह
तं। अतो विवक्षितप्रमाणत्वं प्रसक्तमेवं संस्कारस्यापि साधनत्वात् चोक्त्या प्र
त्यक्षज्ञाप्रत्यक्षसाधनत्वात् संस्कारस्यापि सिद्धिवारणं। असाधारणत्वं प्रमाणास
हकारित्वं। अरवडा नावचात्र न होषः। सत्तामत्रेणेति। स्वरूपसत्त्वेनैवाज्ञातत्वे
नेवेत्यर्थः। तथा वसंस्कारेणानुमानादिः अज्ञातकरणचादिद्वितीयार्थसन्निवर्षव
त्यनुमानमिहानवसाधनविकल्पोदृष्टांतः सन्निवर्षस्य ब्रह्माविहनुमानत्वात्।
धासिधीव। संस्कारस्य ब्रह्माविहनुमानपक्षचादिति वाच्यं। यत्र यत्र कार्ये ज्ञाते कर ॥४४॥
ज्ञातत्रानुमानवत्स्य साधनत्वात्। पूर्वस्मृतेर्यथार्थं च मंगीतत्वा ननु नवत्वेन प्रमा
नं निरस्तं। संप्रतियथार्थं च मेवासां निस्तीत्याह न चेति। तदुपपादयति। न हि
यदायस्मिन्काले यादृशार्थं प्रवीवस्तु विप्रिष्टोर्थः। स्मर्यते तस्मिन्काले तादृशस